

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	38
'Aho	Pulelulu, 7 'Aokosi 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika
& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'ihangana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSB Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 38/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 7 'Aokosi, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu	
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea	
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea	
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:	
		4.1	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
		4.2	Lao Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024
		4.3	Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (<i>Marrakech, Morocco</i>), 9 'Okatopa 2023
Fika 05		NGAAHI NGAUE KE LIPOOTI KI HE FALE ALEA MEI HE KOMITI KAKATO	
		5.1	Lao Fakaangaanga Fika 4/2024 - Lao Fakaangaanga (<i>Fakatonutonu</i>)(Fika 1) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024 Na'e tali 'e he Komiti Kakato fakataha mo e ngaahi fakatonutonu mei he Komiti Lao, 'a ia 'oku ha 'i he Lipooti Komiti Lao Fika 2/2024, 'o hange ko 'ene ha 'i he tatau 'o e Lao Fakaangaanga 'oku fakahingoa ko e Fika 4A/2024.

		5.2	Lao Fakaangaanga Fika 5/2024 - Lao Fakaangaanga <i>(Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2024</i> Na'e tali 'e he Komiti Kakato fakataha mo e ngaahi fakatonutonu mei he Komiti Lao, 'a ia 'oku ha 'i he Lipooti Komiti Lao Fika 3/2024, 'o hange ko 'ene ha 'i he tatau 'o e Lao Fakaangaanga 'oku fakahingoa ko e Fika 5A/2024.
		5.3	Lao Fakaangaanga Fika 7/2024 - Lao Fakaangaanga <i>(Fakatonutonu)(Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 2024</i> Na'e tali 'e he Komiti Kakato fakataha mo e ngaahi fakatonutonu mei he Komiti Lao, 'a ia 'oku ha 'i he Lipooti Komiti Lao Fika 4/2024, 'o hange ko 'ene ha 'i he tatau 'o e Lao Fakaangaanga 'oku fakahingoa ko e Fika 7A/2024.
		5.4	Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2022/2023 Na'e tali 'e he Komiti Kakato.
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 07	:	Kelesi	

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui 'a e Falé	8
Me'a 'a e 'Eiki Tokoni Sea	9
Me'a e Sea Komiti Kakato	9
Tokanga Ha'apai 12 ki he uesia e fonuá makatu'unga feliuliuaki 'a e 'eá	12
Tui 'oku 'i he tu'unga fakatu'utāmaki fōsoa 'i Tau'akipulú & fiema'u ha kau 'enisinia ke tokangaekina ngāue ko ia	14
Fehu'ia pe na'e sivi 'a e ngāue ki he fōsoa 'i Ha'apai & tali mei he Pule'anga ki he hoha'a ni.....	18
Tokanga Tongatapu 1 pe na'e fakakakato ngaahi ngāue fakalao ki he langa fōsoa 'i Ha'apai	20
Mahu'inga'ia ke talanoa'i ha founa ke fakalelei'i'aki ngāue ki he fōsoa 'i Ha'apai.....	22
Fakafuofua \$1 miliona 'Amelika ki he kilomita 'e 1 'a e ngaahi 'o e fōsoa	24
Tokanga 'Eiki Nōpele Fika 1 Ha'apai ko e palopalema vivili 'ohake fekau'aki mo e faka'au ke ma'olunga e tahí 'i Ha'apai.....	26
Fehu'ia Tongatapu 2 'a e ngaahi sevesi langa fale 'a e potungāue & fakapapau'i tu'unga taau ngaahi langa.....	29
Tokanga ke fakahoko fakalelei ngāue ki hono savea'i mo fakapapau'i tu'unga taau ngaahi langá ...	30
Tokanga Tongatapu 5 ki he tu'unga 'o e halá 'oku 'ave ki tu'a konituleki ki tu'a	31
Tui 'oku 'ikai ko ha palopalema pa'anga ki he tanu halá ka ko e mafai ke fakahoko 'aki ngāué mo 'ene taaú	33
Lipooti Sea Komiti Kakató ki he ngāue kuo lava 'i he Komiti Kakató	35
Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika1) ki hono Pule'i 'o e ngaahi Faito'o Ta'efakalao	36
Fokotu'u Tongatapu 4 ke tñnaki 'a e lea ko e tohi ki he kupu 37.....	37
Pāloti 'o tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalaó 2024 & fakatonutonu	38
Lao Fakaangaanga Fika 5/2024. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Polisi38	
Pāloti tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi.....	39
Lao Fika 7/2024 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalaó 2024 & fakatonutonu	40
Pāloti tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i Ngaahi Faito'o Ta'efakalaó & fakatonutonu	44
Fokotu'u 'Eua 11 fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u 'e 718 Lipooti 'Atita 2022 & fokotu'u 'e 950 Lipooti 'Atita 2023	45
Tui 'Eiki Palēmiá ke toki fakahū mai 'Eua 11 ha'ane tohi fokotu'u fekau'aki mo e kaveinga tokanga ki aí he 'oku 'ikai hā he Lipooti 'Atitá	47

Tui 'Eiki Sea 'ikai felāve'i ngaahi fokotu'u 'Eua 11 mo e lipooti kā ke toki fakama'ala'ala 'amui ange he'ene fokotu'u	47
Tui Tongatapu 7 ne 'ikai 'oange Sea Komiti Kakatō ha'ane faingamālie fekau'aki mo e Lipooti 'Atitā	48
Tali 'Eiki Nōpele Fika 2 Vava'ú ki he tukuaki'i 'e Tongatapu 7 na'e 'ikai ke tipeiti he lipooti 'atita.....	48
Fakama'ala'ala 'Eiki Seá 'oku pule ta'efakangatangata Sea Komiti Kakato he feme'a'aki he Komiti Kakato.....	49
Kole 'Eiki Palēmiá ke fakatokanga'i e tukuaki'I 'oku fai 'e Tongatapu 7	51
Fakama'ala'ala Pule'angá fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u 'Atitā	52
Tui mahu'inga ke fai ha ngāue ki he ngaahi palopalema 'ohake he Lipooti Fakata'u 'Atitā.....	52
Palōti tali Lipooti Fakata'u e 'Ofisi e 'Atita Senialé 2022/2023	52
Kole ki he Fakafofonga 'Eua 11 ke tohi'i 'ene Fokotu'ú 'o fakahū ki he Sea	53
Faka'amu Tongatapu 7 ke 'osi e ta'ú kuo fai ha ngāue ki he ngaahi pole lipooti mai he Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Atita Senialé	57
Tokanga Tongatapu 4 toe 'ohake ngaahi me'a ne 'osi fakapaasi he Falé.....	57
Kole 'Eiki Sea ki Tongatapu 7 ke fakahū mai ha'ane fokotu'u ki he kaveinga 'oku tokanga ki ai he Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale	58
Fokotu'u Tongatapu 7 ke fakatokanga'i Pule'angá 'a e ngaahi pole fokotu'u mai Fakamatala Fakata'u 'Atitā	60
Fokotu'u 'Eua 11 ke fai ha tokanga ki he ivi ngāue 'Ofisi 'Atita Senialé mo e Fale Aleá	61
Fokotu'u 'Eiki Sea ki Tongatapu 7 & 'Eua 11 ke 'omai tohi 'ena fokotu'ú ki he Falé.....	63
Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lahahi (MOI) 2022/2023	64
Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e MOI mo 'ene tefito'i fatongia he fefolau'aki vakapuna sivile pehē ki he Kautaha Fefolau'aki Vakapuna Sivile Fakatu'apule'anga he Pasifikí (PASO)	65
Tali Pule'anga ki he kaveinga tokanga ki ai Tongatapu 10 fekau'aki mo e PASO.....	66
Tokanga Tongatapu 10 tokosi'i hakotupu kakai e fonuá 'oku nau ako 'i he ngaahi mala'e fefolau'aki vakapuna	66
Kole ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lahá ke ki'i fakaloloto'i Uafu 'i Afā	67
Tali Pule'anga fekau'aki mo e kole ke fakaloloto'i uafu 'o Afā	67
Mahu'inga'ia Tongatapu 5 ke toe lelei ange taukei 'enisinia he MOI & 'omai kau mataotao mei muli ke tokoni.....	69
Tokanga ke toe maau ange ngaahi lekooti mo e fakamatala pa'anga 'a e MOI.....	69
Fehu'ia pe 'oku fengāue'aki Palu <i>Aviation</i> & Lulutai ki hono tokanga'i faka'enisinia 'a e vakapuná & hoha'a ki he maamakamo 'i Ha'atafu	70
Kole ki he Pule'anga ke fakama'opo'opo fakamatala pa'anga MOI ki he kaha'ú & muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga	70
Tokanga ki he kaha'ú ke fakamatala fakaikiiki ngaahi ngāue na'e konitulekitoa ki tu'á	71
Tali 'Eiki Minisitā ki he ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai 'a Tongatapu 5	72

Lāunga'i Fakafofonga Tongatapu 4 'a e Fakafofonga Tongatapu 7	74
Tukuhifo lāunga'i 'o Tongatapu 7 ki he Komiti Tu'uma'u Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea	75
Kelesi	75

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 7 ‘Aokosi 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Sea e Fale Alea (Lord Tu’iha’angana)

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō, kātaki kae fai mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Tokoni Sea: : Mālō. Kalake, fai ‘etau taliui.

Ui ‘a e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou'eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae 'atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Pulelulu 07 ‘o ‘Aokosi, 2024.

‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua & Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki Fakalakalaka Faka'ekonōmika & Takimamata, 'Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā ki he Mo'ui, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

'Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ...

<004>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile ... 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Militoni Lanumata, Vātau Mefi Hui. 'Eiki Sea ngata’anga ia e taliui. Ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki folau ‘a e 'Eiki Tokoni Palēmia, poaki me’a tōmui mai ‘a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, pea ‘oku poaki me’a tōmui mai mo Veivosa Taka. Ko e ni’ihi e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui, ‘oku ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Tokoni Sea

'Eiki Tokoni Sea: Tapu ki he 'afio 'a e 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu ki he Hau e Fonua 'Ene 'Afio Tupou VI, Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu mo e Pilinisi Kalauni mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Pea ke a'u atu mu'a 'a e fakatapu ki he ngaahi tu'unga kotoa pē 'oku totonu ke fai hono fakatapua, ka u hūfanga atu ai kae 'atā ke fakahoko 'a e ngāue 'a e Fale Alea ki he 'aho ni. Mālō e laumālie 'a e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā, laumālie e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, laumālie Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki, ko ho'omou me'a pē ki he 'etau 'asenita ko 'etau ngāue ena pea hangē pē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'aneafi, ko e hā pē lahi taha mo e ngaahi me'a ko ena 'oku hā atu he 'asenita, te tau lava'i he 'aho ni pē ko 'apongipongi na. Pea tau toki fai ha tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea ki he ngaahi fatongia kehekehe, ngaahi fakataha kehekehe fakahoko 'e he Fale Alea kae 'uma'ā 'a e Pule'anga, pea tau toki hoko atu.

Tau foki pē ki he angamaheni 'etau ngāue pea tau, koe hā 'etau tu'utu'uni tau ngāue pē tau mālōlō he 11:00 pea tau toki hū mai he 2:00, pea mo e mālōlō ho'atā he 12:00 tau toki hū mai he 2:00, mālōlō he 3:00 pea tau toki tuku pē ki he 4:00 Liliu e Fale Alea 'o **Komiti Kakato**.

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea Komiti Kakato - Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga, kakai e fonua pehē ki he kau ngāue. Pea kole pē mu'a ke u fakamalumu atu pē he fakatapu 'oku 'osi ma'u pē hono aofaki mei he Fale 'eiki ni. Mālō Hou'eiki ho'omou laumālie lelei. Neongo 'oku 'i ai pē ni'ihi 'oku tōmui mai ka 'oku mou mea'i pē 'oku 'i pē ngaahi fatongia, ka 'oku tau tui pē te nau me'a mai pē ke fakahoko hotau fatongia he ngāue he Fale 'Eiki ni.

Hou'eiki, 'e 'ikai ke u toe fakalōloa. Ko 'eku fakamanatu atu pē ko e *Private Bill* ko eni 'a e Mēmipa kuo 'osi maau mai pē ki hē. Pea ki'i *break* ko ia 'anai ko u ki'i kole pē ki he Palēmia pea mo e Fakafofonga ke ki'i fai pē ha ki'i feme'a'aki kimu'a pea toki 'omai e me'a ko ia ki heni, ka 'oku 'osi mahino pē 'e 'omai pē ki heni. Ka tau hoko atu. 'Io, me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Feitu'ú na fakamālō he fua e fatongia mafatukituki hotau fonua. Tapu ki he 'Eiki Palēmia pea pehē ki he kau Minisitā, Hou'eiki Nōpele pehē ki he Kakai. 'Eiki Sea, 'oku ou tu'u hake pē au ke u fai atu pē, 'oatu e fakakaukau ko eni 'i he mātu'aki mahu'inga'ia 'a e motu'a ni 'i he me'a ko e lipooti 'Eiki Sea. 'Oku ou tui 'Eiki Sea kapau 'e tākaki tu'unga ha me'a 'oku 'omi ki he Fale Alea makehe, mei ha ngaahi me'a, tau pehē 'oku ai ha me'a 'oku fakavavevave, ko e lipooti ko ē 'a e kau Minisitā, kiate au Sea ko e tumutumu ia 'o e ngāue 'oku fai he fonua ni. He ko hono 'uhingá 'Eiki Sea, ko e patiseti ko ē 'a e fonua 'oku fa'o kotoa ia 'i he ngaahi *ministry* 'e 12 ...

<004>

Taimi: 1010-1015

Mo'ale Finau: ... tau pehē 'oku a'u 'o 17 'a e ngaahi potungāue 'oku 'i loto.

Pea ko e ha'u ko ē 'a e lipooti 'Eiki Sea ko 'enau hanga ia 'o fakakakato 'a e 'elemēniti 'o e *good governance* ko e *accountability*. Pea ko ia 'oku ou fakamālō 'Eiki Sea ko e taimi kotoa pē 'oku 'omi ai ha lipooti ki he Fale ni 'Eiki Sea 'oku ou faka'amu ange pē ke hoko ko e fo'i taimi pē ko e mōmeniti mahu'inga 'Eiki Sea. He ko hono 'uhinga ko 'ene 'osi pē ko ē hono 'omi e lipooti ko 'ene mahino ia ki he kakai 'o e fonua mei he seniti 'e taha ki he lau miliona. 'Oku totonu ke 'asi kotoa he lipooti.

Pea ko u fakamālō ki he Minisitā 'aneafi na'e 'i ai e me'a na'a ne lave ki ai, mahalo na'e 'omai e fehu'i mei he kau Fakafongā fekau'aki pea mo e ngaahi fetō'aki 'a e kau Supavaisa ko e CEO ko e hā fua 'i loto. Ka ko u ka ko u nofo pē 'o *give credit* ki he fo'i tali ko eni pea kapau mahalo ko 'ene 'uhinga ia na'a ne pehē, 'oku ai e taimi 'oku afe ia ki he fiema'u vivili ange 'o fakahoko 'i he fo'i mōmeniti 'oku 'i ai 'a e fiema'u fakavavevave. 'Eiki Sea ko u tui ko e naunau ia 'o e *good* 'o e *leader*. Mea'i pē he Feitu'u na 'Eiki Sea te tau, te tau lava pē tautolu 'o hoko ko e Minisitā *but as a leader* ko e lākanga ia 'oku mātu'aki pelepelengesi pea mafatukituki 'Eiki Sea.

Ko ia Sea 'oku ou fakamālō ki he lipooti ko eni 'oku 'i ai pē ngaahi peesi te u lave ki ai ka ko u 'oatu e me'a ko eni he, ke ne hanga 'o 'oatu ki he Fale ni 'a e 'uhinga 'oku ou, 'oku 'ikai ke u fa'a lave au 'Eiki Sea ki ha ngaahi me'a kehekehe. 'Oku ai pē ngaahi me'a 'e ni'ihī 'oku ou ongo'i 'Eiki Sea 'oku totonu ke tuku ki ai hoku taimi. Pea 'oku kau 'a e lipooti ko 'eni mo ha toe lipooti ai 'Eiki Sea.

Sea na'a ku mālie'ia 'aneafi hono 'ohake he Minisitā 'a e ako. Na'e fehu'ia 'aneafi 'Eiki Sea 'a e tu'unga 'oku 'i ai e kau ngāue pea 'oku mahino 'i he lipooti 'Eiki Sea 'oku holo 'a e tu'unga tau pehē pē ko e tu'unga 'ilo faka'ekatēmika, fakataukei, fakapepā. Na'e 'ohake pē he Minisitā na'e 'ikai ke ne faka'ikai'i pea 'oku 'ave e ni'ihī ki muli nau ō 'o ako. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ki'i lea 'oku pehē ni 'Eiki Sea te u 'ave atu eni ki he Feitu'u na 'oku pehē ni kapau te ke *graduate* he 'aho ni *if you graduate today and* pea 'ikai ke ke ako koe ia, te ke ta'eako koe 'apongipongi. Kuo hanga he Minisitā 'Eiki Sea 'o 'omai e fo'i fakakaukau ko 'eni ke fakaloloto 'a e 'ilo he ko e me'a ia 'e langa ai e fonua 'Eiki Sea 'o tākaki ki he me'a fakatekinikale.

'Aneuhu 'Eiki Sea nau lele mai 'aneuhu 'o *drop* mai 'eku ki'i tamasi'i ki he ngāue pea ko 'ema afe mai he fo'i hala ko ena mei Ma'ufanga 'o lele mai ai 'a ena ko ē 'o 'alu ai ki uafu Kuini Sālote hema ai pehē mai e leka ia Sea, sio ki hē tonu 'a e ki'i fo'i konga poloka ki'i fo'i mangafā ko ia 'oku luo luo ma'u pē. Luo luo ma'u pē mahalo 'oku mea'i pē he Feitu'u na 'Eiki Sea 'a ē 'oku 'alu ko ē ki uafu, 'i he taimi ki he taimi 'e tanu pē 'e luo pē. 'Aneuhu pehē mai e leka, sio mai ki he sai, Sea pea u 'alu 'o *drop* pea u foki mai 'o faitaa'i toki 'oange pē ki he Minisitā. 'Iakai ke to e *drop* e me'a ia he ki'i fo'i luo kuo tapafā ia, kati, ko e tonu ia.

'Eiki Minisitā 'oku 'ilo pē he kakai ia e *quality* e ngāue. Ko e malimali mai Sea 'oku ke 'alu mau pē ki 'Amelika 'o 'iate 'oku ke 'osi 'ilo 'e koe Sea e tanu hala. Kuo ke 'ilo 'e koe 'a e me'a kotoa pē ko e 'uhinga he 'oku ke heka neongo 'oku ke vahe ta'engāue ka kuo ke sio pē koe he *quality* e ngāue. 'Aneuhu pehē mai he leka, sio hifo ki he tonu. Pea u pehē atu ko e hā, pehē mai e leka ia na'e hala pē fo'i tanu hala ia ko eni he fo'i mahina kuo 'osi 'o faai atu ai, ko 'ene toki tonu ē, pea foki.

'E Minisitā ko u fakamālō atu. Na'a mou kati poloka kapau te mou fakatokanga'i Hou'eiki ha'u ko ē mei Fua'amotu na'e 'osi lele ia ai, mahalo na'e 'alu e tama ako ia ko ia ki muli mahalo pea 'ikai ke toe ha'u ia kae ha'u ha tama ta'eako ia *drop* pē. Sea ko u manatu ki he, ko u fanongo

he letiō ‘oku ai e letiō ‘a e ki’i tama Tonga ko hai ko ā Lipe ko ā pē ko hai. Ko ‘ena ki’i fo’i ko ‘ena ki’i laulau eni ki he tanu hala. Pehē atu e masi’i ‘e taha Lipe na’a ke ki’i *google* ‘anepō ki he founa tanu halá, talamai ‘io. Pehē mai leva e tama, ‘o fēfē? Pehē mai leva e masi’i ko ē ko e tanu hala ‘asi he *google* ‘oku ‘ikai ke pehe’i hake pē ki’i fo’i luo pea *drop* e ki’i makamaka he ‘e toe puhi’i pē ‘apongipongi. Pehē atu leva e masi’i ‘e taha ka ‘oku fēfē, talaange ‘e Lipe ko e tanu hala ‘oku tu’usi ia ke mama’o ‘aki ha mita ‘e tolu ‘ai ha fo’i *square* pea tataha ke a’u ki he tefito e ki’i fo’i luo pea fakama’a pea *drop* e valitā ko ‘ene ‘ēmeni ia ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ...

<005>

Taimi: 1015-1020

Mo’ale Finau: ... ko e ‘uhinga ‘eku vahevahe ko ení ‘e ‘Eiki Minisitā he ko u mahu’inga he akó pea ko ia ‘i he’ene pehē Sea ‘oku ou poupuu atu ki he me’a ko ení ‘Eiki Sea. Koe ki’i fo’i fakakaukau ‘e tahá ‘oku pehé ni na’e ‘ai hake ‘e he Minisitā ‘aneafi, ‘a e olá. Talaange Minisitā, mālie lahi, koe’uhí he na’e ‘ohake ko ē me’á ko ē ‘aneafi ia, nofonofo pe Minisitā, fanongo au ki he’ene leá ki he’ene me’á, nofonofo pe ia na’e tanu e hala ‘i fē. Kapau te mou sio he tā na’e fai e hala ‘i fē, nofonofo pe he *result*.

Sea ko e tui ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea ‘oku tonu e lipootí ke nofo he *result*. Te u foki mai Sea ki he ki’i peesi ko ení, ko e peesi 23. Te u lave ki ai ‘Eiki Sea ko e feinga ke fakafekau’aki he ‘oku ‘i ai pe ki’i me’a ai. Kapau ‘e te tau ‘alu 23, ‘ai hake ange ta’ahine ki he peesi 21 kātaki, peesi 21. Te u feinga angé ke ki’i ‘unu mai ange meí he me’a ko ē na’á ku lave ki ai ki he ki’i me’a ko ē.

Kapau te mou me’a Hou’eiki ki he peesi 21 ‘i he fakamatala, ‘alu hifo ki hē ki he ki’i kongá ko ena ‘oku ‘asi ai e 2.1.1 mahalo, ko ia. ‘Oku fakamatala hena ‘a e ‘elia ngāue mahu’inga taha ‘a e Pule’angá. Hou’eiki ko e fo’i sētesi ko ‘ē kiate au kuo ‘osi e lipootí ia. He ko e fo’i tapafā kátoa ko ē ko e me’a mahu’inga tahá ‘ē Sea. Kapau ‘e toe fakahehema hono ‘ave ‘etau siliní ki ha toe ‘ēlia kehe meí he fo’i tapafā ko ē, ‘oku tonu ke fehu’i ki he Minisitā pe ko e hā e me’a ‘oku mavahe ai meí he me’a ko ē. Ko e ki’i fo’i kongá ko ē ‘Eiki Sea te u hanga ‘o ki’i fakanounou, ‘okú ne hanga ‘o *address* hē ‘a e me’a ‘oku ui ko e feliuliaki ‘a e ‘eá. Kapau te ke me’a ki ai ‘Eiki Sea, ‘a ia ko e *climate change*.

Ko e faka’uhinga ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea ‘oku tonu ‘ene tu’ú. Te ke toki me’a Sea kapau te mou me’a ki he la’itā, ‘oku ‘i ai e ki’i tā he peesi mahalo ko e peesi 36, peesi 34. Kapau te mou me’a Hou’eiki ‘oku ‘asi ai e la’itā ‘o e mala’evakapuna ko ē ‘i Ha’apai peesi 34. Ko e makamaka ko ē ko e makamaka ia mei Fisi. Ko u tui ko e ki’i kau konituleki mei Fisi na’a nau ōmai ‘o ma’u e fo’i ngāue ko ē mahalo ko ha me’a meí he *World Bank*. Pea ‘oku fakahoko’aki ia e ngāue ko ē.

Sai talamai ange ha taha pe ‘oku ‘i ai ha kaunga ‘a e hala ‘a e mala’e ko ē pea mo e fakamatala ko eni he peesi 21, ‘oku ‘i ai ‘ene kaunga. Ko hono ‘uhingá he ‘oku kaunga e *climate change* ‘Eiki Sea ki hono uestia e *temperature* mo e vela mo e hā fua e ngaahi me’a ko iá ‘e lava ke ne fekaukau’aki. Te u toki lave ‘anai ‘Eiki Sea ki he fōsoá ‘anai ange. Ko hono ‘uhingá ‘Eiki Sea nofo pe he *climate change* ‘e Sea fakamolemole, ko ia Sea. Sai te u foki ‘Eiki Sea ki he peesi, ko e ‘uhinga ‘eku ‘alu ko ē ki he peesi 21 ke mahino ‘Eiki Sea ‘a e mahu’inga ko ē ‘o e feliuliaki ‘a e ‘eá ‘a ē ‘oku fokotu’u ‘e he Minisitā ko e kaveinga ngāue ia.

Tokanga Ha'apai 12 ki he uesia e fonuá makatu'unga feliuliuaki 'a e 'eá

Ko e fehu'i 'a e motu'á ni 'oku pehé ni 'Eiki Sea kapau leva 'oku lahi 'a e uesia e fonuá 'i he, makatu'unga mei he *climate change*. 'Oku totonu leva ke lahi ange 'a e 'alu 'a e silini ki he ngaahi *activity* 'oku uesiá. 'Oku 'i ai e peesi heni 'Eiki Sea 'oku fakamatala ai ki he ngaahi silini lalahi mei muli. Kapau te ke me'a 'Eiki Sea ki he peesi 135, 135 'ai ange ta'ahine ki he 135. 'Oku 'asi ai e fo'i pa'anga 'e 30 miliona, ko e 30 miliona ko iá ko e pa'anga ia mei muli. Pea 'oku 'asi ai mo e pa'anga 'e 8 miliona 'asi ai mo e 8 miliona, fakakātoa 8 milioná ko e pa'anga 8 milioná 'oku 'uhinga ia ki he feliuliuaki 'a e 'eá, 'a e 8 miliona ko ena 'i lalo hifo ko ena.

'A ia ko hono mo'oní 'Eiki Sea ko e ngaahi silini ko eni 'oku ou 'oatú 'oku 'ikai ke u toe lave ki ha me'a kehe ka ko u hanga pe 'o 'oatu Hou'eiki pehé ki he Minisitā. Te u toki lave 'anai ki he fo'i 1 miliona ko ē 'oku vahe'i ko ē ki Hihifo mo Pangai, 'a eni 'oku 'asi he peesi na'e lave ki ai e Fakafongā ko eni 'aneafi, peesi 23. 'Oku 'asi ai e 1 miliona 'Eiki Sea 'oku 'asi, ko hono fakamatalá ko e matāfanga 'o Hihifo mo Pangai. 'Oku 'ikai ke kau ai 'a Foa ia, fakamolemole 'e, pea 'oku 'ikai ke kau ai 'a Nomuka pe ko 'Uiha.

Sai, 'Eiki Minisitā neongo pe na'e 'ikai ke ta ki'i luelue taua 'i he matāfanga 'o Lifuká na ke me'a koe ki Foa 'o ke luelue mo e Fakafongā. Ka ko u 'ohovale Minisitā ho'o hanga 'o 'ilo ...

<006 >

Taimi: 1020-1025

Mo'ale Finau: ... fakasiokalafi ki he tu'u 'a Hihifo mo Pangai. 'A ia te u pehé ko Hihifo mo Pangai te u toki lave 'anai, 'oku 'i ai fanga ki'i me'a heni na'a ku 'ave ki he ta'ahine ke ne *show*. Ta'ahine te ke lava 'o *show* mai he *screen*. 'ikai sai pe, sai pe, sai pe.

Ko e mahalo mo mahalo mou fa'a me'a pe mahalo 'oku mea'i pe he 'Eiki Nōpele 'oku ma fa'a 'i Ha'apai, mei Hihifo ki Koulo ko e fo'i 'ēlia ko ia Hou'eiki ko e 'elia uesia taha ia 'i Tonga ni kātoa. He ko u tui ko e taimi kotoa pe ko u pu'aki ai e fo'i lea fōsoa hangē 'oku mou pehé, 'oku mou ma'u 'emoutolu 'a e fo'i *mindset* motu'a.

Na'a ku 'ohake e ki'i talanoa ko eni Sea he uike kuo 'osi mahalo ki mu'a atu ki he ki'i tamasi'i ko eni 'oku lolotonga ngāue fakafaifekau 'i Nu'usila 'a eni 'i Houmatofua. Ta'u 'e 15 mei heni kei tu'u honau fale loki 4 nō he pangikē. Fa'a 'alu atu ki he matāfanga 'oku kaukau holo pe ki'i tamasi'i 'alu atu ki ai. Ta'u 'e 15 ki he 'aho ni 'osi e fale ko ia, ko hono 'uhinga he kuo 'osi 'emaui mita 'amautolu 'e 20 mei he fonua ki loto tahi talu mei he 1993, ta'u pe 'eni 'e 30 mei ai Sea.

Hou'eiki ko e fehu'i ko u 'oatu, te tau tukunoa'i? 'ikai ke u tui te tau tukunoa'i. Kapau na'e 'i ai, kapau na ko tautolu na'e 'i he fale e ki'i tamasi'i ko eni 'e mahino kia tautolu Sea e loloto mo e me'a ko eni 'oku fakahā atu. 'Oku 'uhinga 'oku makatu'unga 'Eiki Sea hono 'omai he *climate fund* ko u talanoa mo e Sea 'aneafi 'e mahalo 'e 'i heni he fakataha ko eni 'a eni 'oku 'amanaki ke fai 'a eni 'oku langa ki ai. 'E 'i heni 'a e tokotaha *top* 'oku ne pule'i 'a e *climate fund* 'o laui *trillion dollars*. Na'e me'a mai e Sea ke u nofo 'o *present* 'eku *presentation* ka 'oku 'ikai ke u fakapapau'i pe te u 'i heni Sea sai pe mahalo 'e 'ai pe he Hou'eiki.

Ko e 'uhinga 'eku 'ohake e me'a ko eni kuo taimi ke tau fakamātoato Sea. Ka 'oku tau fokotu'u leva ha *priority* he'etau ngāue ko e *priority* 'oku 'uhinga ko e me'a 'oku fuofuoa 'ai. Ka 'oku 'ikai foki ke tau hanga tautolu 'o 'ai Sea koe'uhi he 'oku pehé ni 'etau *mind set*, mou hiki atu ki loto fonua o ki ai pea 'oua 'e toe ha'u ha taha. Sea, 'osi mai 'a Kilipati ki Fisi, ha'u mo Tuvalu. Foaki he Pule'anga Fisi 'enau kelekele ko e ngāue 'a e uesia 'a e *climate change* 'Eiki Sea. Pea 'oku nau hanga nautolu, ko ia Sea 'oku 'ikai ke u toe fie lave ki he me'a ko eni Sea. Ka 'oku 'oatu pe 'e au ko u tui, ko u fakamālō ki he Minisitā ko e taha miliona ko 'e ē Pangai mo Hihifo ka 'oku te'eki ai ke talamai he Minisitā ia pe ko e 'ai ke 'ave ia ki fē, ko hai te ne langa 'Eiki Sea.

Pea te u lave leva 'Eiki Sea 'oku ai e me'a 'oku ui ko e *plan*, 'oku peesi ko ena 'io peesi 23 fakamolemole peesi 23. Ko u 'atu pe 'e au ia e me'a ko eni ki he lipooti 'oku 'ikai ko ha'aku fakahekeheke eni Minisitā ka 'oku 'atu pe 'e au e me'a ko eni he lipooti he ko u sai'ia he 'asi he lipooti. Te'eki, he 'ikai te ke fanongo mai ko e Minisitā ko u kole atu ke mou o mai 'o 'ai e fōsoa. Te u 'oatu 'e au e palani he ko e 'uhinga ia e ako Sea. Na'e me'a e Minisitā 'aneafi 'ave e tamaiki ki he ako ke nau omi 'o *prepare* e *plan* he ko e me'a ia 'oku pule ki he langa e fonua.

'Oku 'asi 'i he peesi 23 'Eiki Sea, 'oku ai e fo'i seniti ai mahalo 'oku 'i lalo hifo 'oku 'asi ai ko e taha miliona 'a ena he ola 3 ē 'i lalo 'aupito fika 3 'i lalo ai. Ko e taha miliona 'oku 'uhinga ia ko e foko, 'ai ke, ko e fokotu'utu'u palani. 'Oku tonu 'ene tu'u 'e Sea. Na'a hanga ha taha 'o fehu'i, ko e ha e me'a 'oku taha miliona ai.

Sea, ka fa'u mai ha *consultant* ha fu'u pepa ki ha fu'u ngāue ke fai 'osi lau kilu ia mea'i pe he Minisitā. He ko e palani ko ia 'e mu'omu'a ka ne hanga leva fusi atu e ngāue 'Eiki Sea. Ko ia Sea 'oku ou hanga 'oatu e fakakaukau ko eni 'Eiki Minisitā ko e taha miliona ko eni 'i 'olunga 'alu hifo ki he ki lalo, *save* 'emoutolu e taha miliona *plan* 'oua te mou toe tokanga moutolu ki he palani 'osi langa 'e mautolu fōsoa 'a Tau'akipulu, ko e palani ia, 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai Fakafofonga e.

Mo'ale Finau: Ko e me'a 'oku toe ke fai he fōsoa 'o Tau'akipulu Sea, ko e *riprap* pe ia ko e maka pe ia ke ha'u mei tu'a ke ne hanga poloka. He 'ikai ke tu'u ha fu'u *wall* ia *straight away* pea tu'u ai pe 'o ta'engata 'oku 'ikai natula pehē. Kapau te mou me'a Hou'eiki ki he Uafu Kuini Salote mou o ki he fanga ki kō 'oku *riprap* maka mei tu'a. He 'ikai ke lava ha taha ia 'o keli e fu'u loto fonua 'Eiki Sea 'alu a'u ki he maka ki lalo, a'u lau maile ia. Tukukehe kapau ko ha o ki matātahi 'oku fa'aki ia ki he *base*, *right away* fute pe 'e taha 'Eiki Sea.

Ko ia 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku 'atu ko eni 'e Hou'eiki fakamolemole Minisitā he'eku lave pehē ni ka ko 'eku fokotu'u atu 'eku mahu'inga 'ia 'i he lipooti ko eni ki he fo'i seniti ko 'e ē. Ko u kole atu Minisitā ko u falala au ki he poto 'a e Minisitā mo 'ene lotu pea kuo ne fakahingoa mai 'a Pangai mo Hihifo. 'O hangē ko e lau, 'e 'Eiki Sea, kuo maau 'a e palani 'e lele vaka ia ko hono 'uhinga ko 'eku fiefakaa'ua'u 'a e misiona ...

<007>

Taimi: 1025-1030

Mo'ale Finau: ... pe ko e visone 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'i he taimi na'e 'ai 'ene Patiseti ko e ui ki Tonga, ui e talēniti he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga. Sea ko e me'a e Feitu'u na ko e fu'u *contractor* 'oku ma ngāue ko e masi'i ia 'oku miliona ia, kilu ia. Ka ko u feinga pe

ke u hanga ‘o fakahekeheke’i ke ha’u, ma’u pe ki’i me’a fe’unga ke ‘ai ha ki’i kongā me’akai ke kai. Kapau te u *show* ‘e ta’ahine nau ‘oatu e la’itā kia koe?

Show mai ange ki’i fo’i la’itā ‘oku tu’u e kauleka ‘o ngāue ki’i fo’i la’itā pe ko ia ‘e taha pe ‘uhinga ‘oku ‘osi hoku taimi ‘o’oku. ‘Oku nau tu’u ‘i matātahi ‘o keli. Fakamolemole pe Hou’eiki he ko u sai’ia ma’u pe hono ‘ai e *photos*. Ko u sai’ia he, ko ē. Hou’eiki ko e ngalutuku ē ‘eku lipooti ‘eku fakahoha’a kia moutolu. ‘Oku ‘i ai e fakatātā kehe ka ‘oku ‘osi hoku taimi ‘o’oku pe ko e toe ‘ai ke hā, ‘oku mou ‘osi sio pe moutolu ‘o ‘ilo. ‘Io sai pe ke tau ‘ai *a, b, c, d* pe.

Ko e (a) ‘ilo pe ia he ‘enisinia, si’i kauleka ko ē ko ‘enau fokotu’u ē e me’a ko ē ui ko e kī ke ne *support* e fu’u *wall* ke ‘oua ‘e toe holo. Pea ka vaku he tahi ‘oku lele ‘i lalo pe ‘i lalo mo e ukamea te ne pukepuke me’a pe ‘oku fai ko e *riprap* mei tu’a, hoko atu ki he (b). Ko ē ‘ai hifo ki he (b). Ko e me’a ē ‘oku ui ko e kī, ‘ilo pe ia he Minisitā pea mou si’i me’a mai Hou’eiki ki hono vali ‘o e ukamea, vali e ukamea ke ‘oua ‘e ‘ume’umea. ‘Alu ki he (c) ko ē ko ‘ene tu’u ē ‘Eiki Minisitā. Minisitā, mai e pa’anga ke mau *riprap* ha maka ki hē ke hā’ele ange ‘a ‘Ene ‘Afio ke ‘oua te ne talamai ‘e ia pe ko *Waikiki* kae ‘alu pe ‘a ‘Ene ‘Afio ‘o talamai ko e fu’u *wall* pe na’e fa’u.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i kole pe ki he Fakafofonga pe ‘e lava ke u ki’i tokoni atu ki ai ki ai.

Mo’ale Finau: ‘Io.

Tui ‘oku ‘i he tu’unga fakatu’utāmaki fōsoa ‘i Tau’akipulú & fiema’u ha kau ‘enisinia ke tokangaekina ngāue ko ia

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e, tapu pe mo e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Oku ou fakamālō lahi ki he me’a ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga pea ‘oku mahino pe ki he motu’a ni ia ‘a e ngāue lahi ‘oku fai ‘e he Fakafofonga ki hono langa ‘a e vahefonua Ha’apai. Ko e tu’u pe ‘a e motu’a ni ‘oku ‘i ai pe ‘eku ki’i hoha’a ko e ‘uhinga ko e fōsoa ko eni, he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tā ‘oku ma’u he motu’a ni ‘i he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e fōsoa pea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke tau fakahōhōloto pe te tau tauhi hotau ngaahi vā ‘i he Fale ni he ko e ‘osi ange ‘aho ko ‘etau ngāue kātōa ma’a e fonua ni pea mo ‘ene tu’uloa ki he kaha’u. Pea ‘oku ‘i ai mo e pa’anga ‘oku ‘ave ‘e he fonua ki he ngāue ko eni.

‘Oku ‘ikai ko ha ‘enisinia sivile e motu’a ni, ka ko u sio he ngaahi tā ‘i he taimi ‘oku mamaha e tahi ia fekau’aki mo e fōsoa ko eni, tu’unga fakatu’utāmaki Sea ‘oku ‘i ai. ‘A ia ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito Sea ‘i he taimi ko eni ‘oku fai e lipooti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ke tau tokangaekina ‘a e mahu’inga ‘a e ‘ilo fakatekinikale mo fai ha palani pea mo ha savea ki he ngaahi ngāue ko eni. Ko hono ‘uhinga he ko e ‘osi ange ‘aho ‘oku ‘ikai ke tau loto ke hoko pe hangē ko e lea Tonga ko e laku maka fai ki moana.

Faka’apa’apa lahi ‘a e motu’a ni ia ki he ngāue ‘oku fai ka ‘oku, ko e fakamo’oni ko ē ‘oku ou ma’u mo ‘eku sio ki he ‘ata ko eni ‘a e ngāue ko eni. ‘Oku fiema’u ke toe fakalelei’i. ‘Oku poupu lahi e motu’a ni ia ki he kole ‘a e Fakafofonga ke toe ‘oatu ‘a e patiseti ki ai, ka ‘oku fiema’u ha kau ‘enisinia ke nau tokanga’i e ngāue ko eni. Pea ko e kole pe ki he Fakafofonga ke nau fengāue’aki he ‘oku ‘ikai ke u loto au ke ‘ohake e tā ko ē. Ko e tā ia ‘oku ‘omai ko eni ‘oku ‘osi ava ‘a e fōsoa ia ki ‘olunga ‘o hekeheka ia ‘ea he ‘i he taimi ko ē ‘oku mamaha ai e tahi.

Sea ko u kole fakamolemole ki he Fakafofonga ko e poini 'oku ou 'oatu 'e au ko e Fale ni ke 'oua te tau fakahōhōloto ka tau 'oatu e me'a mo'oni ko ē 'oku tau lava 'o mamata ki ai ko u tui ko 'etau fetokoni'aki ia ki he langa ngāue ko ē 'oku fai.

Ko e me'a tatau 'oku hoko 'i he vahefonua Vava'u fekau'aki pea mo e fōsoa tautautefito ki he ki'i motu ko eni ko Hōleva. Ka 'oku 'ikai ke mau fie ngāue ki ai 'oku faingofua hono ngāue pehē ko hono 'uhinga 'oku fiema'u ha fale'i ha kau 'enisinia sivile pea ko u tui 'oku mau fiema'u ha ngaahi tokoni ki ai.

Lord Tu'iha'angana: Fakatonutonu atu ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'iha'angana: Ko e 'uhinga ko e tā ko ē mo e tā ko ē 'oku ne ma'u. Ko e tā ko ē 'oku ne ma'u 'e ia mahalo ko e mamaha 'a e tahi toki me'a ki ai 'a e Feitu'u na 'i he tu'u ko ē 'a e mamaha 'a e tahi. Ka ko e 'uhinga pe ia ko e kī ko ē na'e 'ai mai ko e kī ko ē na'e ki'i male'ei ki 'olunga ko e 'uhinga pe ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ko e kī eni 'oku heka he 'ea eni 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai ko ē 'i he tā ko ē 'oku 'oatu.

Mo'ale Finau: Sea ko u tui au ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u faka'apa'apa lahi pe ki he Fakafofonga 'oku 'ikai ko ha'aku tukuhifo 'a'aku ha me'a.

Mo'ale Finau: Ke tuku mai mu'a ha faingamālie Sea. Na'a ku 'osi 'ilo pe 'e au Sea 'e 'ohake e me'a ko eni he 'aho ni he 'oku 'i ai 'a e ki'i kautama 'i Pangai 'osi 'ilo pē honau hingo. Na'a ku tohi 'aneafi kia nautolu ke nau, 'ikai ke nau fehu'i mai ka u fakamatala. Ko e kī ko ē 'oku fakamatala mai he Nōpele ko e me'a faka'enisinia ia. 'Oku ne *support* e fu'u *wall* ke 'oua e, ke tau e peau 'oua 'e fa'aki ki hē. ...

<003>

Taimi:1030-1035

Mo'ale Finau: ... Ko e lele ko ē fo'i *wall, sea wall* Sea 'oku 'i ai e fu'u pou 'e valu hē. Ko e lōloa ko ē talamú mahalo fute 'e 8 'oku *spread* ia hē fo'i 8 ko ē. Pea ko e fo'i keli ko ē na'a mau 'unuki 'emautolu mita 'e 2 mei he *boundary*. Sea, ko e 'unu ko ia ki he lotofonua 'e keli 'o 'asi 'a heli 'oku 'ikai ke 'asi ia ki he maka.

Sea Komiti Kakato: Sai, fe'unga ē.

Mo'ale Finau: Sea 'ai mu'a fakamatala, 'ai mu'a ke u fakamatala mu'a Sea ke, he ko e 'uhinga he 'oku 'ohake 'e he Minisitā e me'a ko ē.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ai pē 'etau miniti ko e 'osi eni ko u sio ki he tā ko ia ē.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole mu'a ko e 'ai ke kakato 'eku fakamatala ke fanongo mai e kakai 'o e fonua.

Sea Komiti Kakato: 'Io ka 'e pehé ni. 'Oange ki ha taha ke malanga pea toki 'oatu ki he Feitu'ú na he 'oku ...

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole mu'a Sea...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai 'oku ou ...

Mo'ale Finau: Ki'i miniti pē 'e 2.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē au ia.

Mo'ale Finau: 'Oku ou loto ke u *address* he 'oku 'ohake 'e he Minisitā e fu'u me'a mahu'inga ki he 'enisinia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, 'oku ou fakamolemole pē au. Kapau te ke lau ho'o miniti 5, 10, 15, 20 miniti eni 'e 25 ho'o me'eme'a tokotaha pē.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ai pē ke ki'i ...

Mo'ale Finau: Fakamolemole 'Eiki Sea.

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Komiti Kakato. Ko u 'eku pē ko e fo'i poini mahu'inga 'a e pehē ko ē 'oku hekeheka.

Mo'ale Finau: Ke u ki'i fakamatala ki ai.

'Aisake Eke: Pē 'oku hekeheka ko ā e me'a ia 'oku 'ikai ke 'alu ki lalo. Mālō.

Mo'ale Finau: Sai. Sea me'apango foki ko e 'alu ha ni'ihī 'o ako 'i he 'elia kehe kae ō mai 'o fakamalanga he 'elia kehe. Ko e me'a ē te tau iku ki ai. Te ne talamai 'e ia 'oku hekeheka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hekeheka. Sea ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pē mu'a ke ...

Mo'ale Finau: Kapau 'e 'alu 'a e Minisitā ke fakahekeheka heni ko u talaatu te ne toki 'ilo'i 'a e ngāue 'a e kī.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea kole pē mu'a ke u tokoni atu Sea ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 'ai ke tokoni mai e Minisitā. Minisitā foki na'e 'enisinia, na'a mou me'a ki hē 'o mea'i 'a e fakahekeheka ko eni.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku fakamatala tuku mai 'eku miniti pea u 'osi au 'ikai ke u toe tali au 'Eiki Sea. Sea ko e fo'i *distant* ko ē 'oku 'i ai 'a e fu'u talamu ai 'e 8 'oku pou. Ko e keli ko ē

he 'ikai ke 'alu ki he petuloka he 'oku 'alu ia, ka 'oku lele 'i lalo 'a e fu'u pimi 'alu ko ē 'i lalo 'oku ukamea ia. Ko e ki'i vaku ko ena na'e faitaa'i 'e Minisitā sio ki ai he *Facebook*. Ko e ki'i fo'i tuliki mai pē he ve'e sitepu. Ko e ongo faha'i mata'u mo hema 'oku 'one'one ia. Me'apango na'e 'ikai ke 'one'one ke ne tanu ke 'alu hake 'o vaeua. He 'oku lele mai 'a e 'au ia 'one vaku 'e ia e ki'i fo'i tuliki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Tevita Fatafehi Puloka: 'Eiki Sea ko u kole mu'a ha ki'i taimi pē he 'oku ou toe fie 'eke 'e au ha me'a fekau'aki mo e ngāue ko ē ki he 'Eiki Minisitā.

Mo'ale Finau: Sea 'omai mu'a, tuku mu'a ke u fakamatala.

Tevita Puloka: He ko eni 'oku tau fakafekiki kitautolu he me'a ...

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke hanga 'o ta'ofi 'a e kau Mēmipa ...

Tevita Puloka: Ko e 'Eiki Minisitā ē ko ia 'oku ou tukuaki'i 'e au he me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: He 'oku ke 'omai 'a e fakamatala ki he Fale ni.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku fakamatala 'eni. Na'a ku fakamatala ki he me'a ko e *riprap* ko e maka ia fokotu'u mei he tafa'aki he ko hono 'uhinga he ko e fo'i keli ko ē he 'ikai ke a'u ia ki he maka he na'e ha'u ia 'i 'uta mita 'e 5. Ko hai te ne lava 'o vaku a'u ki he maka 'i lalo? Pea 'oku natula pē 'a e tahi ia ke ne vaku pea 'oku mo'oni pē ia 'oku 'asi he ki'i fo'i tuliki. Ka 'oku 'osi lele 'a e fu'u fo'i pimi ia 'i lalo mei he fu'u pou ki he fu'u pou 'o ne fataki 'e ia 'a e fu'u *wall*. He 'e hā'ele mai 'a Sisu te'eki ke holo e *wall* ia ko ē.

Ko e toenga pē 'Eiki Sea ke mou 'ai ke faka'ofa'ofa. 'Omai e maka lalahi na'e 'ikai ke a'u 'emau sēniti, he na'e 'ikai ke 'omai 'e he Pule'anga ha fu'u sēniti fēfē ki he me'a ko ē. Kapau na'e lahi 'a e silini, 'ikai ke 'asi mai fu'u me'a ia ko ē mahalo ko ha fute pē ia 'e 5 'e 'asi. *Wrap* mei tu'a ke hangē ko e uafu Kuini Salote mo ha toe fōsoa pē. He 'ikai ke lava 'e ha taha 'o 'ai ha fu'u *wall* pehē 'o tu'u 'o ta'engata, kuo pau ke vakuvaku 'a lalo ia, tukukehe kapau 'oku maka.

Na'a ku fakamatala 'anenai 'Eiki Sea 'oku 'one'one ē 'e keli, keli pē he 'ikai ke a'u ia ki he maka, ka ko e 'atu ko ē tahi natula ke ne vaku 'a ena 'oku faitaa'i mai 'e he kauleka Pangai. Te u foki ki he kauleka he Falaite pē ko e faka'ai'ai 'e hai ke nau ō mai 'o 'ai noa'ia e fu'u me'a ko eni kae 'ikai ke talamai kiate au e me'a ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ...

Tevita Puloka: Sea ka u ki'i fehu'i pē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tukuange pē mu'a ki he Minisitā ke ne tifeni 'ene lipooti Sea he koe'uhi 'oku taufale'i ia 'e he Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Pea 'oua mu'a te tau 'ai pehe'i e me'a ko ē na'a fai pea tau a'u ki ha toe me'a ange 'e taha. Tau nofo he fōsoa.

Hou'eiki, Minisitā ko 'eku kole atu, tonu ke ke *appreciate* 'eku fakamālō atu na'e 'omai e fu'u misini mo e loli 'o 'ai 'aki e me'a ko ē. Ki'i sēniti kuo 'osi vahe'i ki he *phase 2* 'a ia ko e *phase 2* 'oku lele mei hē ki uafu, kapau 'oku mou fie ngaahi mou ō ange 'o ngaahi. Mou ō ange mo e 1 miliona 'o ngaahi kau ha'u au 'o tu'u ke mahino 'oku mou fakamātoato 'oku 'ikai ke mou kākā.

Sea Komiti Kakato: 'Oua, 'oua 'e tuputāmaki.

Mo'ale Finau: 'Oku ou 'ita hono 'ohake e me'a ko eni 'o ta'e'ilo ki he anga e ngaahi 'o e fōsoa.

Sea Komiti Kakato: *Eh.* 'Oua, 'oua 'e tuputāmaki ...

Mo'ale Finau: Ko e me'a, tāne'ine'i 'Eiki Sea ke pehē, ka te ako he 'aho ni *graduate* mata'itohi, ta'eako 'apongipongi foki pē kita 'o vale.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke tuputāmaki he te ke tengetange ai.

Mo'ale Finau : Sea tau 'ai lelei 'etau me'a Hou'eiki pea 'ai ke tau...

Sea Komiti Kakato: He ko hai 'oku 'ai kovi atu ki he Feitu'ú na? Ko e Feitu'ú na pē ia 'oku ke malanga pē pea mau fiefia ho'o ngāue lelei.

Mo'ale Finau: 'Ikai, ko 'eku 'uhinga atu 'oku fanongo mai e kakai na'a nau feilaulau he ngāue ko ē faifai pea nau 'alu nautolu.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a mai angé Minisitā.

Mo'ale Finau: Ko hai 'e ha'u 'o ngaahi e fōsoa 'i Ha'apai?

Fehu'ia pe na'e sivi 'a e ngāue ki he fōsoa 'i Ha'apai & tali mei he Pule'anga ki he hoha'a ni

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo Fakafofonga ki lalo. Me'a hifo Minisitā. Na'a mou sivi 'a e ngāue ko eni pē na'e fai pē ta'esivi?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea sai pē ka u ki'i tātāsili atu pē ke mahino 'a e tu'unga 'oku 'i ai. Sea 'i he peesi 23 pē Sea 'a ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga, koe'uhi ke ma'u e tonu 'a e kakai. 'I he 'aitemi 2.6 'oku 'asi ai 'a e fakalea ko eni Sea. "Fakaakeake ke malu ange 'a e ngaahi matāfanga. Hihifo, Nuku'alofa mo Pangai Ha'apai." Sea ko e ngaahi feitu'u lalahi eni 'e 3, 'ave ki ai 'a e 1.2 miliona, pea 'oku pau ke vahe 3 'a e 1.2 miliona Sea.

1.2 miliona ko ia vahe 3 'ikai ko ha tama fika au Sea 'ikai ke u ma'u au ki ai, ka 'oku 'ikai ...

<004>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ke taha miliona ia. Sea ko e ngāue ko ē ki Hihifo na'e to'o ia mei he 1.2 miliona ko eni. Ko e taimi faingata'a eni Sea he ko e taimi eni na'e toki 'osi ai e *tsunami*.

Sea tau toe foki pē ki mui ko e 2022 na'e *tsunami* 'i Sanuali 'aho 15. Ko e lipooti ko eni mei Siulai 'a e 2022 ki Sune 2023. Pea ko e konga lahi ia 'o e pa'anga ia ko eni Sea na'e monomono 'aki ia e ngaahi fōsoa 'i Tonga ni 'o kau ai pea mo Ha'apai. Sea koe'uhí kae 'ai pē au ke ma'u totonu 'oku 'ikai ko e 1.2 miliona ko ē ko e 'ave kotoa ki Ha'apai pea na'e ngāue'aki ia 'i Hihifo kau ai 'a Kanokupolu lele mai 'i 'Ahau na'e ngāue'aki e fōsoa ko ia 'i Nuku'alofa heni mei Sopu ki Pātangata, na'e ngāue'aki 'i Hahake hē mei Talafo'ou ki Kolonga.

Sea ko e 'ai pē 'e au ke u sio pea fakamahino ki he kakai 'o e fonua ko e pa'anga ko eni na'e tufotufa taau pē ia ki he ngaahi feitu'u na'e fekau pē ke 'ave ki ai Sea. Sea mahalo ko e me'a hono ua ko e ko e pa'anga ko eni ko ē na'e tuku atu ki he Fakafofonga pea ko u fakamālō ki ai koe'uhí ko e ngaahi me'a ngaahi ngāue 'oku ne fokotu'u mai pea ne kau atu ki ai 'a e potungāue.

Ko e pa'anga ko eni 'e tau pehē ko e 4 kilu ko ē na'e 'ave ki Pangai Ha'apai, na'e 'ave kotoa pē pa'anga ia ko ia pea 'oku mea'i pē ia he Fakafofonga. Ko e kelekele lahi, maka lahi, mīsinī taimi lahi na'e foaki ki he ngāue ko eni Sea.

Mo'ale Finau: Sea ka u ki'i, kātaki pē Minisitā. Ki'i fakatonutonu pē na'e 'ikai ke na'e 'ikai ke a'u ia ki he 4 kilu. Kai kehe mahalo ko 'ene, pē kuo hiki e loli maka ia pea mahalo na'e loli maka na'e 20 pē ko e kelekele. Ka 'oku 'ikai ke u loto ki ha *issue* ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e fakafekiki he me'a ko ē 'oku ne fiefia he fu'u fōsoa ko e maka katoa ko ia ko e maka mei he potungāue. Sea ko e 'ai ke loli 'e 20 ko e fu'u me'a ko ia na'e a'u 'o lau kilu. Pea 'oku tonu ke ne *appreciate* e ngāue na'e 'oatu. Pea 'oku ne holi pē 'e ia ke ne ma'u tokotaha e *credit* ko ia Sea. Fēfē Pule'anga pea mo 'emau 'oatu katoa e 'ū me'a ko eni ki ai? Sea 'oku kei tu'u e potungāue mo e Pule'anga ki he ngāue fakataha ki he fōsoa ko eni 'o Ha'apai, ka 'oku 'ikai ko e patiseti ē ia na'e 'omai ki ai. Na'e 'omai ia ke 'ave ki he feitu'u kehe. Pea ai e konga ai 'e 'ave ai ki, ki Ha'apai.

Ko e fokotu'utu'u ngāue ko ē 'a e Palēmīa pea mo e Minisitā Pa'anga pea mo e Pule'anga ki Ha'apai Sea 'osi 'i ai hono palani 'o'ona. Pea 'oku 'osi *prioritize* ia ngaahi feitu'u ke 'alu ki ai.

Te u afe mai ki he ki he la'itā ko eni. Sea na'e lave na'e sio 'a e motu'a ni he la'itā. Sea ko e palopalema ia ko ia 'e hoko pē ia. Ko e kī ko eni ko ē na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga, 'io 'e ngaahi pē mo ia ia. Ka ko e vai ia neongo 'etau sio 'ikai ke tau lava 'o ala ki loto ki he vai 'e kei maumau pē vai ia neongo 'ene tafe si'isi'i pea mo tafe lahi.

Ko e ngāue ko eni ka toe hoko atu 'oku fiema'u ia ke ngāue fakataha pea mo e Pule'anga pea 'oatu ha kau 'enisinia, 'omai mei muli pē ko fē ha feitu'u 'e mai mei ai ke nau ō atu 'o fai e ngāue ko eni. Kau e ngāue ia ko eni ka 'ikai ke tau tokanga ki ai he pa'anga 'oku laku ki he moana, poupuu atu au ki he me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. 'Io te mou ōmai 'o kole pa'anga mei he Pule'anga pea 'e 'oatu ka kuo pau ke fakamoleki fakalelei ia. Pea kuo pau ke kumi atu ha kau 'enisinia.

Pea 'oku mahu'inga 'aupito e kau 'enisinia Sea he 'oku 'ikai ko e langa ia 'i tahi ia ko ha me'a 'oku tau ō atu pē 'o 'ai e fu'u sima 'o tau sio atu 'i 'olunga. Ko e tafe 'a e vai ia Sea ko e

neongo ko e vai, ko e me'a ia 'oku mālohi 'aupito. Ko e tafe tafe neongo 'ene vanaiki pea 'oku hangē 'oku tau fanongo ki ai 'oku si'isi'i, 'e 'alu ia 'i he taimi lahi faka'uli'ulia ko e maumau lahi te ne fai. 'Oku 'i ai e tokanga ia heni ki he Lipooti ko eni ko ē 'a e Fakafofonga pea 'oku me'a 'oku tokanga ki ai, 'oku tu'u e Pule'anga ia ke nau, mau ngāue fakataha.

Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō hē ki he Fakafofonga pea mo e ongo Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai koe'uhí ko e ngāue fakataha na'e mai 'o fai mai 'o a'u ki he tu'unga ko ē. 'E kei lava pē ia 'o toe fai ha ngāue ki ai ke fakalelei'i pea ko e ngaahi me'a ko ia 'oku tonu ke pōtalanoa'i. Pea 'oku tonu ke me'a ki ai e kakai 'o e fonua he koe'uhí ko e ngaahi tā ko eni 'oku 'asi mai, ngaahi me'a ia 'oku tonu ke tau tali. Ngaahi me'a 'oku tonu ke tau ako mei ai, ngaahi me'a ia 'oku tonu ke fakalelei'i. Fakalelei'i e me'a ko ē 'oku 'osi tu'u he taimi ni, fakalelei'i e founa ngāue ki he hoko atu ki he kaha'u Sea. Mahalo ko e tokoni pē ia. 'Oku 'ikai ko 'eku *criticise* e Fakafofonga kātaki pē. Mālō.

Tevita Puloka: Sea ki'i, ko e ki'i taimi pē ke u 'eke mu'a ki he 'Eiki Minisitā ...

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. Sea fakamolemole.

Tevita Puloka: Pea mo e Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Ko u fakamālō pē au ki he Minisitā mālō 'aupito e ma'u ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ki'i me'a mai pē he 'oku tau ngāue fakataha ka 'oku ulo ha 'ū maama.

Mo'ale Finau: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Pea ke tokanga mai pē. ...

Tokanga Tongatapu 1 pe na'e fakakakato ngaahi ngāue fakalao ki he langa fōsoa 'i Ha'apai

Tevita Puloka: Mālō ko 'eku 'eke 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā pea fekau'aki mo e ngāue ko eni. Ko u tui 'oku mou mea'i pē 'e he Fale ni na'e talu hono fakamatala 'e he Fakafofonga Ha'apai 12 'a e lele 'a e ngāue ko eni kae pehē ki he 'ū tā ko ē. Peesi 101 'oku 'i ai 'a e kau ngāue ai ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Tevita Puloka: ... 'a e potungāué 'a ē 'oku nau, kapau 'e 'ohake e peesi 101 ki he tēpile ko ia ko ē *structure* ko eni 'a e va'a ko eni 'a ē 'oku ou tukuaki'i na'e kaunga, 'oku 'i ai honau kaunga ki he ngāue ko eni.

Ko e me'a ko eni na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā ko eni e Leipá 'a ē 'oku 'asi he la'itā. Na'á ku kau mo au he vakai ki he la'itā 'aneafi. Pea 'oku 'ikai ke u 'ohovale au he hoko 'a e me'a ko iá. Mo'oni pe me'a ko eni 'oku malanga'aki 'e he Fakafofongá ia ko e kī 'a eni na'e

‘asi ‘anenai he *foundation*. Ko e maumau ko eni ‘oku ‘osi ‘asi he la’itā ko e maumau angamaheni ia ‘i ha ngāue ha faitu’u na’e ‘ikai ke *design*, ko ha faitu’u ‘oku ‘i ai ha tahi ai.

Pea ko ‘ene kamata’eni, ‘e kai pe ‘e he tahi, kai ‘e he tahi he ‘oku ‘alu atu foki pe ko e ki’i kau peau pea a’u leva ki he taimi kuo mānava e ukamea ko ena na’e ‘asi ko ē he tā ‘anenaí, ‘oku fakaukamea’aki ‘a e ngāue ‘o kau ai ‘a e fo’i kī ko ena ‘oku laú pea mo e fakaukamea e ‘ā. Ko ‘ene mānava pe ukamea ko iá ‘i he ‘eá, ‘e fahi pe mo maumau’i ‘e he ukameá ia ‘a e ‘ā ‘iate ia pe. ‘Oku ‘ikai ke toe fiema’u ia ke ha’u ha sunami. ‘O kapau na’a mou mea’i na’e ‘i ai e ngaahi taimi na’e ‘i ai e ngaahi pou ‘uhila na’e pou ‘uhila sima. Pea na’a mou fa’a fakatokanga’i ‘ohovale pe kuo mapakipaki mai ‘o ngangana mai e simá kae ‘asi e ukameá, ‘osi pupula ia ‘i loto.

Ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi he la’itā ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipá. Ko e ngāue fakanatula mai pe ia ‘oku hoko. Ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘eke ai au ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo ‘enau va’a ko eni ‘oku ‘asi he tēpile ko eni ‘o e 101. ‘A ia ‘oku mahino na’e ‘ikai pe ‘alu ‘a e kau ‘enisia ia ko ení, na’e ‘ikai ‘apalai ha pēmiti, na’e fai ha *EIA* ‘a e ngāue ko ení, ‘a e me’a ‘oku ou lave’i ‘oku ‘osi ‘i ai e lao ki ai. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ki ai.

Mahalo pe, kia au ia ‘oku ‘osi mahino ia pea ‘oku fu’u faka’ohovale, ‘ikai ke u fu’u ofo au ‘i he’ene, te’eki ai kuo lava ha ta’u ‘e 1, ‘a e ngāue ko ení. Pea ‘oku ou tui au mo e ‘amanaki ko e taha eni e ngaahi me’a ke toe tokanga ange mu’a ‘a e ‘Eiki Minisitā pea pehē ki he’ene kau ngāue ko ē, ‘a ena ‘oku ‘asi. Sivi mo e fakamamafa’i ‘o e langa falé. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘Ofisa ‘Enisia Sivilē, kau katoa ia ‘i he ngaahi fiema’u ‘oku ‘osi ‘i ai hono lao ‘a ē kuo pau ke fakakakato.

Pea ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au pe na’e tā ha mape, ‘o e ‘ā ‘o e *retaining wall* ko ení ‘o ‘ave ‘o ‘apalai’aki ha pēmiti pea fai ha ngāue ki ai. Ka ko e me’a ia ko e palopalema ko ē he vakai ‘a e motu’á ni ki he la’itā na’e hokó, ‘e maumau pe ‘ā ia ‘iate pe. Fefeka ia, ka te ne hanga pe ‘o *self destruction* pe ia ‘iate ia ‘o makatu’unga ko e ngāue mai ‘a natula ‘i he fakaukameá pea mo e natula ‘o e piliki pea mo e simá. Ko e piliki mo e simá ‘oku ‘i ai pe ‘a e fa’ahinga natula ia ‘o’ona ko ‘ene tau pe ha vai ki ai kuo ne ‘osi mimisi pe ia ‘e ia, *absorbs* pe ‘e ia ‘iate ia pe. Mahalo na’e ‘ikai ke vali’aki ia ha fa’ahinga vali totonu ‘oku anga maheni. ‘A ia ko e vali foki ia ‘oku mamafa ke ne hanga ‘o ta’ofi ‘a e ‘ulungaanga mimisi ko ē ‘o e piliki mo e simá.

Ko e ngaahi me’a pehē ‘oku ou tui mo e ‘amanaki ka nga’unu ‘o ngāue ‘a e va’a ko ení. Pea ko e taha foki kau foki e motu’á ni ia he tui ke vavé ni mai ha mavahe ‘a e va’a ko ení pea meí he *MOI* ‘o tu’u tau’atāina, ‘o nau sivi tau’atāina ‘a e ngāue langá ‘i he fonuá ni. Ka ko u tui pe mo e ‘amanaki ‘o hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā ‘io ‘oku mahu’inga ia ke fai leva ha ngāue ki he me’a ko eni ‘oku hoko ko ení, mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea, fakamolemole mu’a Sea kae ki’i faka’osi atu pe ki’i miniti taha ko ení. Ko e fakamālō pe Sea, fakamālō ki he Minisitā, fakamolemole pe he ‘ohake ho fu’u ivi na’e ‘omaí. Mo’oni ‘aupito Sea tokoni lahi ‘aupito e loli mo e me’a ko iá ‘ikai ke u toe hanga ‘o *value* pa’anga. Ko e si’i fānau ko ē Sea ko e fānau ia mei tu’a na’a nau ōmai ‘o tokoni. Ko e *wall* ‘oku ‘osi tu’u, ko e fo’i pimi ko ē ‘i laló ko ia ‘okú ne fataki. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha piliki ai, ko e sima pe pea na’a mau hu’i e simá ‘Eiki Sea, mea’i ‘e he Feitu’u na. ‘Oku ‘i he, ‘oku ...

Taimi: 1045-1050

Mo'ale Finau: ... 'i he *PSI* 'e 3,500 ki he 4,000. Ko e fefeka taha ia 'o hono hu'i ha sima 'i he fonua ko eni. Ko e ki'i vakuvaku 'e hoko pe ia ko e ngāue ia 'a e maka ko ē *riprapping* ke ne hanga ta'ofi e vakuvaku he 'e vaku pe sima ia Sea tatau pe 'Amelika mo Siaina mo fē. Ka 'oku mo'oni e lau ko ē Fakafofonga 'i he sima. Ko e me'a 'oku laku ai e maka mei tu'a hangē ko Kuini Salote ka 'ikai ke ai ha maka, neongo ha fu'u poto fēfē 'o tau ki he langi 'e vaku pe 'e he tahi. Ko u fakamālō atu Hou'eiki 'i he pehē hono 'ohake e me'a ko eni e me'a 'a e ki'i me'a ko eni 'oku ou 'ilo pe 'e au.

Ko e ma'u e seniti te mau foki pea mau laku e maka lalahi mei tu'a ke 'alu hake 'o vaeua ko 'ene 'osi ia e fanga ki'i vakuvaku ko eni. Pea tau fanongo ai Sea ha ngaahi lau'ita'u ka ko u fakamālō. Kiate au Sea ko u tui 'oku 'ikai ke *fair* ke tau tuhu ki he si'i fānau ko 'e ē. Sea, ko e fānau ko ē na'a nau ngāue ko 'e ē ko au pe ko u 'ilo'i lelei 'enau feilaulau. Fānau mei Hihifo, fānau mei Kolovai na'a nau ō ange 'o tokoni. Ko ia ko u pehē Hou'eiki tau fakamālō pe mu'a ha ki'i me'a 'oku tau ma'u ke nau fai e ngāue ko ia Sea, ko u fakafoki atu Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Ko e pongipongi ni ko e toki pongipongi eni ko u 'a hake ai 'ikai ke u fie, 'ikai ke u fiefou mai ki Fale Alea ni. He 'osi ngaahi e tālanga lelei na'e fai 'aneafi. Ko e 'uhinga pe Sea 'eku toe tu'u ko 'eku fiepoupou ki Ha'apai 12 he makatu'unga ko eni Sea. 'Oku ou fanongo ki he kau tekinikalé, kau 'enisinia 'enau fakaanga ngāue ka kia au 'oku nau hanga pe 'o talamai 'a e tōnounou mei he ngaahi tafa'aki ko ia.

'I he 'uhinga ko eni, ko e kai ē 'a e tahi he 'i ai e ki'i fōsoa he feinga 'a Ha'apai 12. Fēfē kai e tahi kapau na'e 'ikai ai e fōsoa. Ko e palopalema ko eni Sea 'oku 'ikai ko ha palopalema ia ke huki tonu 'i he Fakafofonga Ha'apai 12. Palopalema eni 'a e fonua pea na'e totonu ke kau ia hono palani fakalelei he ngaahi patiseti ngaahi *priority*. Sea 'oku tau pango'ia, mamahi hotau telinga he tau fanongo ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ki he me'a ko e *climate change* mo e ngaahi fakataha ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, 'e lava ke u tokoni ange ki he Fakafofonga ni Sea.

Paula Piveni Piukala: 'A e ō ki tu'apule'anga.

Mahu'inga'ia ke talanoa'i ha founa ke fakalelei'i'aki ngāue ki he fōsoa 'i Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ki'i tokoni atu Fakafofonga. Sea ko e me'a ko eni 'oku tapu mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e Fakafofonga tapu pea mo e kau Mēmipa. Ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai Sea ko e founa ngāue ia pea 'oku ai pe palani ia 'a e Pule'anga ki Ha'apai. 'Oku 'ikai ke ai ha taha ia te ne faka'ikai'i e ngāue na'e fai he Tongatapu 12. Ko e me'a ko e 'oku 'asi mai ko e ha e founa ngāue ko ē ke fai 'aki e me'a ni Sea. He koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku ai e pa'anga lahi 'oku 'i ai. 'Io 'oku 'i ai hono mape, na'e 'i ai hono ngaahi me'a ka ko e maumau ia 'a tahi ia ko e me'a pe ia 'e hoko.

He 'ikai ke tau toe foki tautolu ia ke tau nofo 'o sio ki he me'a pea tau fakafekiki ai, ko e ha e me'a 'e fakalelei'i 'aki ko e ha e ngāue 'e hoko atu ki ai Sea ko e 'isiū ia Sea. Ko e me'a ko ē ke tau toe foki ki he ipu 'osi kuo mahua Sea 'oku 'ikai ke tui e motu'a ni, 'oku ai e pa'anga ia na'e mole ai. Tau fakalelei e me'a ko 'e ē pea 'oku 'i ai e ngāue ia 'a e Pule'anga 'oku hoko atu 'oku hoko atu ia ki he'ene *priority* ia 'a'ana. Ko e ha e me'a 'e fakalelei'i 'aki e ngāue kuo lava Sea, ko e me'a ia Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: Pea ko u fakamālō ki he Minisitā kapau ko e laumālie ia ka 'oku ongo hala foki he pongipongi ni 'a e feinga 'a e Ha'apai 12 he ki'i silini si'i'si'i ke ne hanga 'o fakahao'i e kau'āfonua ko eni neongo 'ene feinga he ngaahi feitu'u kehekehe. Ko e poini ko e 'oku ou hanga 'ohake Sea 'a e mahu'inga ka tau talanoa'i mu'a ha me'a pea tau talanoa'i ke ai hano *solution*.

Ai e metafoa na'e ngāue'aki 'e Paula ki he kakai Kolinitō na'a ne pehē, 'oku ou lele ka 'oku 'ikai ke u lele noa, 'oku ou tuku ka 'oku 'ikai ke u tuki 'ea. 'Oku ou manava si'i he fa'ahinga fakakaukau ko eni, fakamālō pe au ki he 'Eiki Minisitā Leipa 'ene 'ohake e me'a ko eni. Pea ko e me'a mo'oni pe ia 'oku totonu ke tau talanoa tatau pe mo 'enau ngāue 'a kinautolu ke tau 'ohake e fanga ki'i matavaivai. Ke hā hono, ko e hā hono mahu'inga? Ke tau ako ai pea tau *continuously improve*.

Sea ko Singapoa, 1965 na'e toki ma'u ai 'e tau'atāina 'a Singapoa, kei nofo *squatter* pe kakai. Na'e hanga he taki ko eni ko *Lee Kuan Yew* 'o langa e ngaahi *housing* pea fakatahataha'i mai e *squatter* tuku ki ai. Na'a nau fe'ao pe mo e me'a palopalema ko eni, 'alu *lift* e kakai ki 'olunga. 'Ulungaanga ko ē kakai na'a ne feinga ke ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Paula Piveni Piukala: ... ne hanga 'o teuteu'i ke nau mahiki mei he *third world* 'o mo'ui he *first world*. Ka ko e anga eni 'enau naunau. Ko 'ene maumau pe ha fu'u *TV* ia ha motu'a he *floor* fika uangofulu, to'o pe ia 'o lī ki tu'a he me'a, tō ia 'o mate ai e taha. Ka na'e fetakai pe 'enau fekuki mo hono fakalelei'i. Ko e lifi hūfanga he fakatapu, ko 'enau feinga pe ko e 'uhinga he na'a nau nofo kātōa e matakali kehekehe,[sic] nautolu ia he lifi hūfanga he fakatapu. Hanga leva he 'e Pule'anga 'o 'ai e *sensor* ko 'ene[sic] ha taha he lifi tu'u e lifi puke leva *apprehend* leva 'a e kakai ko ia 'ave, ka na'e *mould* pehē.

Ha'u leva e kakai ia nau 'ilo 'enautolu 'oku 'i ai e *sensor* ha'u nautolu 'o tu'u 'i tu'a lomi'i pe ko ē 'o ava tu'u 'i tu'a *pee* ki loto. Feinga leva e Pule'anga 'ai e me'a faitā, 'o nau fetakai pe mou ō 'o sio 'i *Singapore* he 'aho ni. Ko e poini 'oku ou hanga 'o 'ohake he ko u 'ofeina he ko e talu eni pau ke 'osi fakakata'aki pe Sea ko e 'alu hake pe me'a fōsoa 'a Ha'apai 12. Ka ko u sio au ki he fu'u fōsoa ko eni mei Sopa ki Popua. Ka ne ta'e'oua 'a e vīsone 'a e kakai ko ia he 'aho ko ia, ka na'e ma'u e pa'anga 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko ia 'o fakakakato e me'a ko ia, kuo fuoloa e a'u mai e tahi ki he fu'u lotokolo Nuku'alofa. Fakakaukau mo e laumālie tatau 'oku feinga 'a Ha'apai 12 ki he fōsoa ko eni 'o Pangai, 'ikai ke u maheni au mo Pangai. Ka 'oku mamahi hoku loto he'eku fanongo he ko e me'a ia 'oku totonu ke tau tokanga ki ai ke 'oua te tau tuki 'ea pe te tau lele noa.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki ko e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Kae fai ha fokotu'utu'u ke pau.

Sea Komiti Kakato: Ko 'ene 'i ai, ulo mai pe ha maama ha taha pea mou fevahevahe'aki pe ke mou feme'a'aki, ke tali pe 'a e tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā MEIDECC?

Fakafuofua \$1 miliona 'Amelika ki he kilomita 'e 1 'a e ngaahi 'o e fōsoa

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko e ki'i tokoni pe ki he tālanga 'o e pongipongi ni. Ko e 'uluaki 'oku 'osi ma'u 'a e fakafuofua ia ki he kilomita 'e taha 'o e ngaahi ko ē 'o e fōsoa 'oku pa'anga 'e 1 miliona 'Amelika. 'A ia 'e ma'u pe ai 'etau fakafuofua 'a e fiema'u fakapa'anga ki he ngāue ko eni.

Ko hono ua hangē ko eni na'a ku lave 'i he ngaahi alea ko ē Patiseti ki he *project* ko eni 'a e, ki he langa 'o e fōsoa mo e *project* ko eni 'i Hahake. 'A ia na'e 'osi tali ia 'e he Poate ko eni 'a e GCF 'o, 'oku nau tuku mai 'a e pa'anga 'e 22 miliona 'Amelika ko e fakakātoa e *project* 'oku pa'anga 'e 23 miliona 'Amelika. 'A ia 'oku 'i ai 'a e konga 'a e Pule'anga ko e 1.3 miliona mo e ono kilu mei he UNDP ke tokoni ki he *project* ko eni.

Ka 'i he'emaui fakamā'opo'opo ko eni 'a e *project* ko eni na'e 'ai pe ke kau 'a Ha'apai mo Hihifo 'i he *project* ko eni. Ka na'e lele atu 'a e kau, 'a e timi ko eni ke fakamā'opo'opo mai 'a e ngaahi fakamatala ko eni ki he *project* ko eni na'e hanga he Fakafofonga ia ne Kōvana 'i he taimi ko ia 'o tuli mai nautolu mei Ha'apai. 'A ia pea na'e 'ikai leva, pea na'e ko eni 'a e alea ko eni mo ...

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē.

Mo'ale Finau: Sea ko e fakatonutonu 'oku si'i fanongo mai e kakai na'e te'eki ke u tuli 'e au ha taha ko e 'alu ange 'o 'ai *project*. Na'a nau ō ange nautolu ia Sea 'ikai ko e *project* 'o 'oange masi'i EIA pa'anga 'e tolumano 'o fekau ke hopo he ki'i fo'i fanga ko ena hanga ki he Kōvana pea 'eke atu pe ko 'ene hopo ki fē talamai ko 'ene luelue pe 'o tu'u mei he mamaha 'o faka'ata holo e 'one'one kae ma'u 'ene tolumano pea u tuli mai 'e au. Ko e masi'i ia na'a ku tuli mai mo e masi'i Minisitā 'e taha ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ki'i fakatonutonu atu pe Sea. Ko e 'uhinga ko e kaume'a ko ē na'e 'alu ko ē ki Ha'apai. Ko 'enau ō ke fakamā'opo'opo mai 'a e ngaahi fakamatala ki he *project* ko eni GCF pea na'e 'ikai ke lava ia pea 'ikai ke kakato mo e fakamatala ko eni na'e ma'u ko ē mei Hihifo pea nau fakakaukau leva ke 'ai pe me'a ko ē 'a Hahake. 'A ia pea ko eni, 'a ia ko e 'osi eni e ta'u 'e 7 mei ai 'o toki lava 'o tali 'a e pa'anga ko eni ki he fōsoa ko eni 'i Hahake. Ka 'oku, na'e 'ikai ke tuku ai 'a e feinga 'a e potungāue, 'oku kei fakahoko pe 'a e ngāue ke kumi ha pa'anga ki he fōsoa ko eni Ha'apai kae 'uma'ā 'a e ...

<003>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... fōsoa ko eni 'i Hihifō. Mālō.

Mo'ale Finau: Sea ko e ki'i tĕnaki pĕ Sea, ko e fĕsoa ko eni ko eni, ko e fĕ'i *phase 2* ko eni te mau hoko ki ai Hou'eiki, 'osi ma'u e pa'anga ia 'e, 'oku 'osi 'i ai 'a e 2 kilu 5 mano 'osi *approve* ia 'e he Sea Fale Alea mei he'emau 'inasi, 'osi hono to'o hono faka'inasi e kĕinga, loto e kĕinga 'o toe ai. 'A ia te mau kamata 'aki 'a e lele ko ia mei he tuliki Palasi ki he tuliki ko eni ko ē pausa 'a 'Ulit 'Eiki Sea. Ko hono 'uhinga ia.

Manatu'i 'Eiki Sea ko e *contractor* ia neongo 'ene miliona ka 'oku 'ofa ia 'i Ha'apai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ke u fakatonutonu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ngaahi ngāue ko eni ko e ngaahi 'elia ko eni ko ē 'a e Pule'anga 'oku fiema'u 'aupito hangē ko e *project* ko ia 'oku ne *proposed* mai. Fiema'u ke ha'u 'o ngāue fakataha mo e Pule'anga, ha'u 'o kumi ha'ane *permit* hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a Tongatapu 1. Tā mai ha'ane mape ko e hā e 'u me'a ko ia Sea, mai 'o fakapaasi Sea. Pea ha'u 'o kole ki he Minisitā Fonua 'e 'alu 'o langa e fĕsoā 'i fe'ia.

Mo'ale Finau: Sea. Ka u ka ha'u 'Eiki Sea 'o kole 'a e *permit* 'e hā'ele mai 'a Sīsū te'eki ke langa he fĕsoa ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea, ko 'etau talanoa ko eni ...

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He koe'uhi 'oku tau ō ...

Mo'ale Finau: Ke 'ilo'i Sea hono kole e pĕmiti ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'O palopalema ...

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He langa fĕsoa 'oku kai 'e he tahi.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Ka kole pĕmiti ...

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Kuo tau hela'ia he langa fĕsoa he ko eni 'oku toe fokotu'utu'u mai e langa fĕsoa ke kai 'e he tahi.

Sea Komiti Kakato: Tau toloi e Fale. Mālō.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Ki'i, tau hoko atu, ki'i me'a mai e 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Tau toki hokohoko atu pē. Me'a mai.

Tokanga 'Eiki Nōpele Fika 1 Ha'apai ko e palopalema vivili 'ohake fekau'aki mo e faka'au ke ma'olunga e tahi 'i Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. 'UHINGA pē ko e kaveinga eni 'oku mahu'inga pea na'e, ko e me'a pē 'oku ou toe fie fokoutua hake ai ke u fai atu e fakahoha'a Sea. Ko e 'uhinga ko e me'a eni 'oku 'ohake 'e Ha'apai 12 ko e palopalema vivili 'aupito ia he Vahefonua Ha'apai. Pea hangē pē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki pea 'oku mahino pē ko e laumālie 'o e me'a na'e fakahoko he Ha'apai 12 ko e feinga ke fai mo fakatau'i mo fai ha me'a ki he palopalema ko eni. Neongo 'oku mahino 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga hangē 'oku mou me'a ki ai.

Pea 'oku mahino pē foki ko e ngaahi me'a pehē 'oku fa'a taimi lōloa, fou mai pea te u ki'i to'o mai pē ha fanga ki'i me'a mahu'inga pē ke tau ki'i vakai nounou ki he hisitōlia. 'E tokoni he ko e me'a pē ia 'oku ou fie fakahoha'a ai ko e 'ohake e me'a ko eni pea mo e hā e ngāue ko eni mo e ngaahi feme'a'aki ke tau fepoupouaki. Ke fai ha me'a pē ko e founa ko ē pē ko e hā ha me'a ka ko e palopalema eni ia 'oku fiema'u ia ke fai he ko e 'uhinga hangē pē ko e me'a 'oku 'ohake he Ha'apai 12. Ko Lifuka ko e, ko e mahalo 'i Tonga ni kātoa ko ia 'oku 'asi taha ai e palopalema ko eni fekau'aki mo e 'alu ko eni ke ma'olunga e tahi.

Pea ko ia 'Eiki Sea 'a e, 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni ko e, ko e 2010 ki he 2014 nau fakahoko fatongia e motu'a ni 'i Ha'apai pea 'oku mahino pē 'a e lahi e ngaahi savea ko ē ō ange. Pea mahino pē na'e ki mu'a 'ia au na'e fai e na'e pehē pē pea kuo fokotu'u mo e ngaahi lipooti mo e ngaahi kotoa pē. Lolotonga e taimi nau 'i ai kei ō ange pē e ngaahi savea kehekehe ki he tu'unga fekau'aki mo e me'a ko eni mo e tu'u ko ē 'a e fonua fekau'aki mo e palopalema ko eni 'i he *climate change*.

Kai kehe 'Eiki Sea ko e fakanounou pē. 'A ia na'e fai ui e ngaahi fakataha mo e kau 'ofisakolo mo e hai fua e kau *stakeholder* mo e hā fua 'i he ngaahi savea 'oku 'ohake. 'O mahino pē foki ia, 'osi faka'ilonga'i ai kau ai hono *identify* e ngaahi *zone* 'oku 'ai ko eni 'oku pehē pē mo Tonga ni 'o fai e ngaahi, 'a e kau mataotao kau mataotao mei tu'apule'anga mo e kau Mataotao fakalotofonua 'i he, kai kehe Sea na'e a'u ki he mahino ko e hā 'a e *solution* ko ē ki he ki he me'a ko eni.

Ko e me'a na'e na'e, na'e hoko 'i he mahino ko eni ko ē mei he fale'i 'a e kau mataotao ko eni ko e, ko e, ko e 'a ia ko e fōsoa pē ko e malu'i ko ē 'oku, 'e, 'e lelei taha ko ē ki Ha'apai ki Lifuka, ko e founa ko eni ko ē 'a ē ko ē 'oku mou mea'i 'aki ko ē 'i Sopa. 'A ē ko eni mei Sopa mahalo 'o 'alu ke a'u ki he tafa'aki ko ē 'e taha ko e, 'a e 'ai ko eni ko ē maka lalahi ko

ē ‘o fakatoka ko ē ‘o seti ki ha fo’i ma’olunga ‘o ‘alu *slope* ai ko ē ki lalo. ‘A eni pē ko ē ‘oku hoko ko ē. ‘A ia ko e meimei founa fakanatula ia pea mo e founa ‘e te ne ‘e lelei taha pea mo lōloa. ‘A ia ‘oku mahino ko e ngaahi palopalema pē ia ‘o e founa ko ia ko e ngaahi matangi lalahi mo e ngaahi peau lalahi ‘e mahino pē ‘e ta’aki pea ‘osi pē pea toe faka’otu’otu hangē pē ko ē ‘oku hoko ‘i Tonga ni.

Kai kehe ko e, ko e tafa’aki leva e palopalema ‘a e founa ko ia Sea he na’e mahino pē na’e ‘osi vakai’i pē mo ia he tafa’aki he taimi ko ia. Ko e maka ko ē ke ngāue’aki ‘ikai ma’u ia ‘i Ha’apai. Ko e, ko e ko e maka lalahi pehē ia ke fai ‘aki hangē ko eni ko e lōloa ko ē mei Hihifo ke a’u ki Koulo, he ‘ikai ke ma’u ha maka lahi pehē ia ‘i he *size* lalahi ko eni hangē ko Tonga ni ke, ‘a ia leva ko e fanga ki’i fu’u maka ia mo e me’a ‘i Ha’apai ‘e mahino ia he ‘ikai, ‘e fe’unga pē ia mo ‘emau tanu hala ke ma’u mai ha maka pehē. Ka fai he founa ko ia mahino ‘e lahi e fakamole ‘e pau ke uta ia mei ha feitu’u kehe mei Vava’u, ‘omai mei Vava’u pē ko Tonga ni.

‘A ia ko e ngaahi founa ia na’e ‘osi fai hono vakai’i taimi tataua he taimi ko ia ko u manatu na’e ‘Eiki Minisitā, na’e ‘ilonga foki he tafa’aki ko ē ‘i Falemahaki Niu’ui. Pea ko e ‘Eiki Minisitā Mo’ui he taimi ko ia ‘a ‘Uliti Uata, ‘a ia ko e fai pē ko ē ha me’a ke ki’i ta’ota’ofi atu ha me’a. Ha’u ‘o talamai ke ‘ai ma ki’i founa pē ko e kumi pē nge’esi tangai. ‘Ai pē ki’i fakamole pē mahalo na’e ki’i fiha pē ke fakamole si’isi’i pē ko e ‘ai pē tangai sima ki’i *mix* ‘aki pē ‘one’one ke koloa pē ke, ke fa’o pē ki he tangai ko ‘ene viku pē ‘oku maka ke, ‘o ki’i fola atu he, ‘o lele mai ‘aki ia hono malu’i e falemahaki he ngaahi ta’u. Ka ko e laumālie ...

<005>

Taimi: 1135-1140

Lord Tu’iha’angana: ... foki ko e founa ke fai ha me’a ko ē ke ta’ota’ofi atu ‘aki e palopalemá. Pea ko u tui ko e laumālie ia na’e fai ‘e Ha’apai 12 ‘a eni ko ē ko e he na’á ku poupou ki ai, poupou ki ai mo e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai, ‘Eiki Sea Fale Aleá ‘o fakahoko ko ē pea na’a mau ō. Mau lava atu ‘o talanoa mo e ‘Eiki Minisitā pehē ki he kau tangata ne nau fietokoni mai mei ‘Amelika ne me’a ki ai e me’a, ‘o mau talanoa ki ha founa. Pea mau femahino’aki leva ko ē fai e fetokoni’aki, tokoni fakame’angāue mo e maka mo e kelekekele mo e hā ‘a e potungāué. Kae ‘ai e ki’i seniti ‘o fai’aki e me’a ko ení.

Kai kehe ko e ngaahi me’a pehē ‘Eiki Sea ka ko e poini ia ‘oku ou fakahoha’a au aí, ‘a eni ko ē ‘oku ‘ohake ‘a e me’á he ‘ahó ni ‘a e palopalema ko ení, ko e hā e me’a ‘e hoko atu he ko e me’a eni ia kuo pau ke fai ke tau fengāue’aki ai. Pea hangē ko eni ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā *MEIDECC* pea na’á ku fanongo he ongoongó ‘i he, kuo ‘osi fakamo’oni e ngaahi tokoni ko eni fekau’aki mo e *climate change* ki he me’a ko ení. Ke ‘ofa mai ā pe ko e hā e me’a na’e hokó. Pe ‘oku tohi he lipootí ‘a eni ko ē ko e pe ko e hā e ki’i ta’efemahino’aki mo e me’a ko iá.

Ne hangē ne tautea’i ai ‘a Ha’apai ia, tau hoko atu, tau hoko atu ki ha founa ke ‘omai ke tau ngāue ke fakakakato e me’a ko ení. He ko ē ‘oku kamata ko ē pe ko e hā ha founá, he ko e tu’u ia ‘a e ki’i vahefonua ko ení ‘oku hangē pe ko ē ko ‘etau fanongo he ongoongó ki *Kiribati* mo Tuvalu mo me’a. Ko e ‘ikai pe ke fakatokanga’i kuo puli, puli ‘a Lifuka ia. Ka ko e hā Sea, ‘ikai ke tonu ke puli ‘a Lifuka he ko e hisitōlia ia e fonuá ni. Ko e feitu’u ia na’a tau matua’i ai e fonuá ni Sea, ‘a ia ‘okú ke me’a ai hená.

Ko ia, mou tokanga mai Pule’anga neongo ‘oku ‘ohake e ngaahi me’a ko ení ke tau fengāue’aki,

ke tau fengāue'aki ko e hā e ngaahi me'a ko eni 'oku hokó mo e ngaahi tokoní. Pea ko eni ko ē 'oku mahino ko ē me'a ko ē 'oku hokó he ko e 'a eni ko ē na'á ku lave ki aí. Ko e founa lelei tahá ē ko e maka pea 'oku 'ikai ha me'a ia 'e ta'emalava. Kapau ko e maka pe ko e hā, he 'ikai ke tau toe talanoa fakatekinikale he ko e sima mo e hā fua 'a ē ko ē 'oku 'ohake ko ē ngaahi me'á 'oku mahino pe.

Hoko pe ia Sea he na'e langa 'a e 'āhangá kei fakahoko fatongia e motu'á ni. Na'á ku fa'a lave ki ai kimu'a. Uafu ko ena 'i Ha'apai na'e mapuni kátoa e uafú he fakahifo e ukamea ko eni. Fokotu'una ko ē 'a e ukamea kehekehe, saisi kehekehe ki he langa e 'āhangá. Nau pehē pe ko e fu'u ukamea lahi pehē, 'osi ia hono langa e 'ahaná 'a e 'āhanga, puli kátoa ki loto 'a e ukamea ko iá, hono fakaukamea ko ē 'o e 'āhangá 'i he ongo *wall* mo e 'ū me'a ko ia. Hā me'a 'oku hokó Sea, 'osi pe ngaahi ta'u, he na'e keli ki lalo fakaukamea, ko e pupu 'a e ukamea mo e matolu 'a e lalahi 'a e ukamea. Na u sió nau pehē, pea mahino pe ia, na'e hoko e afā lahi 'Iení na'e tu'u pe 'o makatu'u.

Ka ko e hono toe vakai'i 'osi e ngaahi ta'u mo e ngaahi ta'u, 'a ē ko ē 'oku me'a ko u fakamo'oni'i ki he me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā, kau mataotao ange he 'ū me'a ko iá mo e Fakafongia 'o Tongatapu 1. Ne fai e uku kae toe ō ange e ngaahi 'a'ahi 'o muimui'i pe. 'Oku 'osi kamata 'asi pe mo e kai pehē ia 'i lalo he ngaahi makatu'unga ko ē e me'á. 'A ia hangē ko 'eku lave ko natula ia 'e pehē pe ia. Pea ko eni 'oku mahino ko e laumālie ko e feinga ke ala ke 'ai ha me'a ki he palopalemá. Pea ko eni ko e hā e ngaahi me'á mo e ngaahi founá ka ko 'eku fakahoha'á pe 'aku mo e kolé ke vave. Ke tau ngāue ke vave hangē kapau ko eni 'oku 'omai ha tokoni mo ha me'a pea fakatokanga'i pea tau ngāue ko e hā e me'a 'e 'aí.

Ko 'etau lele he sima'i pehē he ko e 'uhingá he 'oku mahino ko e maká ia, 'ai maka lalahi ia 'ikai ke ma'u ia 'i Ha'apai, pau ke toe fakamole lahi ia hono fakauta. Ko e hā e founa ko ē 'oku fakapotopoto tahá hangē ko e founa ko ē he neongo 'e kai pe 'e natula mo e me'a mo e hā. Kae 'ai ha me'a ke ki'i pukepuke atu 'a e ki'i motú Sea mo e ki'i vahe fonuá ki he'etau fononga atu ki he kaha'ú. Ko ia ko e fakahoha'á pe ia mo e mahu'inga'ia he 'ohake mo e ngaahi feme'a'aki ko eni kae fai ha me'a mo tau ngāue ke vave, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki, fokotu'u pea poupou

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na, 'io pe 'i ai koe 2.

Sea Komiti: Ko u pehē, tau ngata ā 'i he fōsoá ka tau hiki mai mu'a ki he'etau lipooti ē.

'Aisake Eke: Lipooti.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

'Aisake Eke: Tuku e fōsoa ia mo e ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 2.

'Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Fakamālō foki ki he 'Eiki Minisitā he teuteu mai 'a e lipooti ko eni ke fai ai e feme'a'aki he 'aho ní. ...

Fehu'ia Tongatapu 2 'a e ngaahi sevesi langa fale 'a e potungāue & fakapapau'i tu'unga taau ngaahi langa

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... Ko ‘eku ki’i fehu’i si’isi’i pe ‘aku ia ‘Eiki Sea, ke tokoni mai e ‘Eiki Minisitā, fekau’aki eni pea mo e ngaahi sēvesi langa fale ‘a e potungāue. ‘I he peesi 102 ‘oku ‘asi ia ai ‘a e polokalama si’i 3.02 Va’a ki he Ngaahi Sēvesi ‘a e Langa Fale. Pea ‘oku ‘asi ia ai ‘a e ‘i he palakalafi ‘uluaki pe ‘a e ngaahi me’a na’e fakafatongia ‘aki ‘a e Va’a ki he Ngaahi Sēvesi ki he langa e fale ‘o ma’u ai ‘a e ngaahi ola e 3. ‘A ia ko e ngaahi ola ‘e 3 ‘oku ‘asi atu he me’a ko eni.

1. Ko e sēvesi fale’i pea mo e sēvesi ki he langa fale
2. Fakapapau’i ‘a e tu’unga taau mo e lahi ‘o ha ngaahi langa pea mo ha savea.
3. Ngaahi fale nofo’anga ‘a e Pule’anga.

‘Oku ou tokanga eni ki he ola hono fika 2, fakapapau’i ‘a e tu’unga taau. ‘Oku kau eni ‘i he me’a ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘a hono fakapapau’i e tu’unga taau ‘o e ngaahi falé. Pea ko u tui pe ‘oku ‘i ai ‘a e kau ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku nau fai ‘a e ngāue ko eni ko hono fakapapau’i ‘a e tu’unga taau. ‘Oku ou tokanga’i hifo na’e kau ‘i he, ‘oku ‘asi hake ‘i he tā ‘i lalo ‘i he peesi ko ia ‘a e ‘api ako ko eni ko e Tonga *Side School* ‘a e ngaahi fale ako.

‘Oku lave’i he motu’a ni ko e ngaahi fale ako eni na’e langa he kautaha Siaina. Pea ‘oku ou tui ko e kaunga ‘o e potungāue ko eni ki ai ke fakapapau’i ‘a e tu’unga taau ‘o e ngaahi fale ako ko eni. Sea, ‘osi pe hono huufi ‘o e fale akó palopalema pe ‘a e ngaahi fale fakafiemālie pe ko e ngaahi toilet hūfanga he fakatapu ‘o a’u ki he ‘aho ni ‘oku kei palopalema pe. Pea kuo laka he 2 mano tupu ‘a e pa’anga kuo fakamoleki he *PTA* ‘i hono feinga ke ngaahi ‘a e, ke fakalelei’i ‘a e ngaahi me’a ‘a e ngaahi palopalema ko eni ki he ngaahi *bathroom* ‘a e ‘api ako. Pea ‘oku te’eki ai pe ke lava ia ‘o solova.

‘A ia kapau ko e ngāue eni ‘a e potungāue ko eni ko hono fakapapau’i ‘o e tu’unga taau, na’e ‘i fē ‘a e fakapapau’i ‘i he taimi ko eni na’e langa ai e fale ke nau ‘ilo’i ai ‘oku palopalema ‘a e ngāue fakapalama. He koe’uhi ‘oku lahi ‘a e kau, ‘a e palama ko ē ‘oku omi ‘o ngaahi mo ‘enau ‘ikai ke toe ha me’a he’enau keli mo hono ta’aki. Pea ‘oku a’u ki he taimi na’a nau kole mai pe te nau fahi e holisi ‘o e loki ako kae lava ke nau a’u ki he palopalema.

‘A ia ko e fo’i ngāue ko eni ki hono fakapapau’i e tu’unga taau ‘oku ou tui na’e ‘ikai ke fakahoko ki he tu’unga totonu ko ē na’e tonu ke a’u ki ai. Kiate au na’e kamata pe ia mei hono *design* ko eni ‘o e fale ako. Ko au ‘oku ou tui ko e *design* ‘o e fale ako ko eni ‘oku ‘ikai fenāpasi ia mo e natula ia ‘o e tamaiki ako pea mo e ngaahi ako ‘oku tonu ke tu’u ‘i he fonua ni. Ko e anga ‘eku tui ko e tu’unga taau ko ē ki ha ‘api ako ‘a e ngaahi fale fakafiemālie ko e lelei taha ke, kapau he ‘ikai ke tu’u he mui’i fale pea tu’u mavahe mei he loki ako.

Ko e fale ko eni ko e *bathroom* ‘e 2 ‘oku tu’u ia ‘i loto mālīe he lotolotonga ‘u loki ako. Ko e taimi ko ē ‘oku palopalema ai tatau pe ‘i he fungavaka ki ‘olunga pea mo e *ground floor*. Taimi ko ē ‘oku palopalema ‘o hake e ngaahi me’a ‘oku hake mo e ngaahi me’a ko ia, ‘oku ‘ikai ke toe lava fai ha ako ia he ngaahi loki ako. ‘A ia ko fē leva ‘a e, ko e ngaahi me’a ia na’e tonu ke nau fakapapau’i pea nau lava ke nau sio atu ki mu’a ki he palopalema ‘e anga, ‘e ala hoko ‘i he ha’u ‘a e fale ko ia tu’u ‘i lotomālīe he lotolotonga ‘o e loki ako.

He 'ikai foki ke toe lava fai ha me'a ki ai he taimi ni he kuo tu'u e fale ako ia ka 'oku hoko ia ko e palopalema he uike ki he uike ki he uike. Pau pe ke ai ngaahi kalasi ia 'e ta'ofi, taimi ni'ihī 'oku 'ikai ke fai ha ako he 'ū feitu'u ko ia he 'oku 'ikai pe ke lava 'o fakahoko 'a e palopalema ia ko enī. Ko ia ko e me'a 'oku ou faka'amu ki he, pea 'oku 'ikai ko ha toki hoko ia ha palopalema. Meimei ko e ngaahi fale kotoa na'e langa he 'e kau ngaahi kautaha Siaina 'oku palopalema fakapalama pe ia.

Ko e me'a ko u fifili ki ai ko fe'ia e fakapapau'i e tu'unga taau 'oku 'asi mai 'i he ē. Ko fē kau ngāue 'oku tonu ke nau fai 'a e ngaahi savea. 'Oku kau mo e savea 'i he 'i he' enau ngaahi ola ko enī 'oku 'asi. Na'a nau ō fai ha savea ke nau ma'u ko e hā e fa'ahinga ...

<007>

Taimi: 1145-1150

'Uhila Moe Langi Fasi: ... sipinga lelei taha ki he ngaahi faleako 'i Tonga ni pea ko 'enau 'ilo ē ke 'omai e fale ko ē 'o tu'u ia 'i loto mālie he lotolotonga 'o e ngaahi lokiako. Pea 'oku tau 'ilo pe 'a e ngaahi natula 'o e ngaahi fale pehē 'i Tonga ni ko 'ene, 'e palopalema pe ia he koe'uhī 'oku 'ikai ke sai 'a e ngaahi ma'u'anga vai 'oku 'ikai ke mālohi. Pea 'oku, kauleka ako ko 'enau ngāue'aki 'a e fale ko ia 'oku tonu ke mavahe 'aupito e fale ia, 'oua 'e ofi mai ki ha lokiako.

Pea tukukehe ange ā hono ta'esavea'i 'a e ngāue ke mahino 'oku fakatokalelei fakatoka fakalelei 'a e ngaahi paipa pea mo e ngaahi naunau fakapalama ki he ngaahi fale ko ē he ko e hoko 'a e palopalema ia he 'ikai ke toe lava ia 'o toe fakafoki. Ko e me'a pe 'oku hoko ko hono toutou uesia 'a e ako 'a e fānau, ta'ofi 'a e ngaahi kalasi fakahū atu ki he ngaahi feitu'u ki tu'a ke nau nofo ai. He 'oku fu'u fakatu'utāmaki 'a 'enau mo'ui ke nau nofo he faleako 'oku lolotonga 'oku palopalema 'a e ngaahi fale ko enī.

Pea 'i he kongā ko ē ki he ngaahi lokiako 'oku 'osi, hangē na'a ku lave ki ai. 'Osi fokotu'u mai he kau palama ia ke fahi e holisi e lokiako ka nau lava 'o a'u 'o ki he palopalema. Ka 'oku 'ikai ke mau pule foki ki ai ko e fale ia 'a e Potungāue Ako. Fekau ia ke ō 'o ma'u ha ngofua mei he Potungāue Ako ke fahi. Ka ko e 'ātunga foki ia 'a e 'ikai ke fakahoko ke fakapapau'i fakalelei 'a e tu'unga taau 'e iku leva 'o palopalema pehē.

Tokanga ke fakahoko fakalelei ngāue ki hono savea'i mo fakapapau'i tu'unga taau ngaahi langá

Ko ia Sea ko 'eku me'a pe ia 'oku ou tokanga atu ai ki he 'Eiki Minisitā ke fakapapau'i mu'a 'ene kau ngāue ko ē 'oku ngāue ko ē ke fakahoko fakalelei ke 'uhī ke 'omai ko ē lipooti 'oku tau sio hifo ki he lipooti, 'oku tau fiefia he 'oku fetaulaki 'a e lipooti mo e me'a 'oku hoko. Kae 'ikai ke hangē ko enī ke lipooti mai e me'a ia ko ē, hoko e me'a kehe ia. Ko e me'a pe 'oku ou tokanga ki ai Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Tapu ki he 'Eiki Sea pea pehē ki he Komiti Kakato fakamālō pe ki he Minisitā 'a e 'omai 'a e lipooti ko enī. Sea ko e potungāue mahu'inga foki enī, kau enī ia he mahu'inga taha ko ē he fonua ni. Ko e tupulaki faka'ekonōmika ko ē he taimi ni ia ko e langa *construction*

kau ai ‘a e langa fale mo e hala. Na’a tau tu’u ko ē he tu’unga faka’ekonōmika ko ē ki he ta’u ni peseti ‘e 13. ‘A ia ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e kautaha ko eni ‘a e potungāue ko eni ‘enau fengāue’aki ko ē mo e ngaahi, ‘ene ngaahi ngāue ‘oku fakahoko. Pea ‘ikai ke ngata pe ai ki he ngaahi kautaha hoa ngāue *private sector* ko ē ‘oku nau ngāue fakataha Sea. Ka ‘oku mahu’inga leva ia.

Tokanga Tongatapu 5 ki he tu’unga ‘o e halá ‘oku ‘ave ki tu’a konituleki ki tu’a

Ka ko u lave mai ki he tu’unga ko ē ‘o e hala. ‘A ia ko ‘eku ha’u eni he peesi 26 ko ē tēpile ko eni 9 ‘enau lipooti ko eni ‘a e potungāue. ‘Oku ‘omai ai ko ē ‘enau ngaahi me’a felāve’i mo e hala. Pea ko e taha foki e me’a ‘oku nau ‘omai e kupu hono ua ko ē ‘o e hala ko e ‘ū ngāue na’e *contract* ‘ave ki tu’a *contract* ki tu’a ‘enau ngaahi ngāue. Pea ‘oku ‘omai pe ‘a e ngaahi peseti ko ē ‘enau palani ko ē na’a nau palani ki ai mo e ngaahi ngāue ko ē ‘oku fakahoko.

Pea ‘oku kau ai ‘a e me’a ko eni felāve’i pea ‘enau ‘ū hala polokalama ko ē ki he ‘enau monomono ko ē ‘oku nau fakahoko. Ko e taumu’a ko ē na’a nau palani ki ai 22/23 ko e peseti ‘e 80. Ko e me’a ko eni ‘oku nau ‘omai ko eni ‘oku nau pehē na’e fakalava na’e fakakakato, peseti ia ‘e 110. Pea ko ‘eku lave pe ki he me’a ko eni Sea.

Ko e me’a foki ko e *contract* ‘oku ke mea’i ko e fo’i makatu’unga lalahi ia ‘e tolu ‘oku ui pe ia he ngāue ko ē ‘oku ne tokanga’i e ngāue ‘oku ui ko e tapatolu koula. Pea ko e tapatolu koula ‘oku ‘i ai ‘a e me’a lalahi ‘e tolu. ‘Uluaki kapau ‘oku ‘i ai ha ngāue pau ke ‘osi hono taimi, taimi ke ‘osi ki ai. Ko hono ua ‘osi fakatatau mo e fakamole ko ē na’e ‘esitimeti he ngāue ko ia. Pea ko hono tolu ne lave ki ai ‘a e Fika 2’a e taau ‘a e *quality*. Fo’i me’a ia ‘oku ui ko e tapatolu koula ‘o e fakahoko ha ngāue Sea.

Pea ‘oku ‘omai ‘a e me’afua ko ia ‘o fua hifo he’eku sio hifo ki heni ‘oku ‘i ai e fo’i hala heni, ‘omai ‘aki e me’afua ko eni. Ko e ki’i fo’i hala ‘oku fakapa’anga he Pangikē ‘a Māmani ‘i Hihifo, fo’i hala ko eni ‘oku ‘alu mei ‘Umutangata lele mai ‘o mate ki Niu, ‘o ngata ‘i Niumate. Fo’i hala ko eni mahalo ‘oku ‘osi eni, meimei hoko eni e ta’u ‘e 3 e fo’i hala ko eni. Ka ko u fakafuofua atu au e fo’i hala ko eni na’e tonu ke ‘oua ‘e ‘ova ia he ta’u ‘e taha, he ‘oku ‘ikai ko ha fu’u me’a lōloa fēfē ‘a e hala ko eni.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku mahino ki he motu’a ni ko e hala foki eni ia ko e pa’anga eni ia ‘a e Pangikē ‘a Māmani pea ‘oku nau hanga ‘enautolu ‘o toutou vakai’i, ‘uhī ko e taau *specification* ‘a e *quality* ko ē fo’i hala pe ‘oku taau. Ko e tu’o fiha eni ia ‘eku fakatokanga’i ‘osi toe vaku e me’a, toe vaku e fo’i hala, toe ‘ai fo’ou. ‘A ia ‘o lelelele mai ‘o a’u ki he taimi ni. ‘A ia ko ‘eku sio atu ko ē ki he tapatolu ko eni taimi, ‘osi ‘ikai ke a’u e taimi ia. Ko hono ua ko e fakamole. Ko u ‘ofeina au mahalo e *contractor* ko eni mahalo *cost overrun* e fu’u me’a ia ko eni. ...

<003>

Taimi: 1150-1155

‘Aisake Eke: ... Koe’uhi ko e toutou fai e ‘u fakalelei ia ko eni na’e ‘ikai ke ‘amanaki ia ke hoko. Pea ko hono 4, *quality* ko ē fo’i hala, mau kei tu’unga e fo’i hala ko eni ‘i he tu’unga ‘oku te’eki ai ke fakafiemālie.

‘A ia ko e me’a ko ia ‘oku fehu’i ‘i heni, fo’i makatu’unga ia ‘e 3. Ko e hā e me’a ‘oku hoko

‘i heni pea ‘oku ou tui ‘oku felāve’i eni ia mo e ngaahi me’a ‘oku tau ‘ohake ‘aneafi mo e ‘aho ni, ‘i he taukei ko ia ‘a e fonua ni, tatau pē Pule’anga mo tu’a *private* sector ‘i he me’a ma’u ‘o e ‘ilo mo e taukei ki he me’a ko e langa hala, tanu hala. He ‘oku mahino ‘oku ha’u ‘a e Pangikē ia ‘a Māmani mo ‘enau fua *specification*, fua atu ‘oku ‘ikai ke ma’u ia.

Pea ko u tui ko e *issue* lahi ia ‘i he, ‘Eiki Minisitā ke tau sio ki ai ‘i he hoko atu ko eni. Ko e hā ‘a e *standard* ko ē ‘oku mahino ko e *standard* ko ia ‘oku tau ma’u ‘i he’etau ngaahi hala, tatau pē Pule’anga mo e tu’a ‘oku ‘ikai ke a’u ki he tu’unga mahalo peseti pē ‘e 50 pē fiha ‘ikai ke a’u ia ki he makatu’unga ko ē ‘oku tonu ke nau a’u ki ai Sea.

Pea ko u tui ko e me’a eni ia ‘e fakakaukau’i fakafonua ‘a e ‘etau tō lalo ‘aupito heni. He ‘oku tau faka’amu tautolu ko e *quality* foki e langa fakalakalaka ‘atautolu ki he *Infrastructure*. He ko e hala ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he fakasi’isi’i ‘o e maumau ‘o e ngaahi me’alele, fakasi’isi’i ‘etau ngāue’aki e lolo. Ka ko e ‘alu ki he ngaahi hala ki ‘uta mo ‘etau feha’u’aki, he ‘oku hangē ia Sea, mo fakasi’isi’i ‘a e hoko ha fakatu’utāmaki.

Ko e ki’i fo’i hala ko eni ‘i Maui ‘oku mau fa’a ha’u ai he pongipongi ‘oku mau ha’u ai. Ko ‘emau, mālō pē ‘emau hao ta’efetui’aki Sea ta’efepaki. He ‘oku afe kita ki he to’ohema toe afe mai mo e tama ia ‘oku ‘alu ange he to’ohema koe’uhi foki ko e feinga’i ke kalo. Ko e talu eni ia hono toutou langa e ki’i fo’i, toutou tanu e ki’i fo’i hala ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā e me’a Tongatapu 1 ‘oku fa’a pehē ai e fo’i hala. Tu’o fiha eni ia hono tanu mo e te’eki ai pē ke lava ...

Tevita Puloka: ‘Ikai ko Maui ko Ha’avakatolo si’i.

‘Aisake Eke: Mo Ha’avakatolo si’i.

Tevita Puloka: Ko e me’a ia ‘oku pehē ai e hala.

‘Aisake Eke: Ka ko e fo’i hala ko eni ‘a e me’a ko ia ē. Ka ko ‘eku, ‘a ia ka ko ‘eku ‘uhinga pē au Sea ‘e ‘Eiki Minisitā ko hotau laumālie ‘o tautolu ko Tonga ke sai. Tau faka’amu pē tautolu ke sai, ka ko e tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai, ko e ha ha’atau toe ‘ai ‘e fai. Koe’uhi ke lava ko ē ‘o ‘osi ange ‘a e ola *quality* pea ‘osi ange ‘oku lōloa ‘oku tolonga pea ‘oua ‘e fai ha, ke ‘oua te mau toe afeafe. Maumau’i ‘emau ngaahi me’alele ‘etau ngaahi me’alele, pea ‘oku toe lahi mo e lolo. Kae kehe ko e ngaahi *cost* ia ‘oku hoko mai.

Ko e pole lahi ia ko u tui ta’u ‘e 5 ko eni ha hoko, ko e fu’u pole lahi eni ia ‘i he tafa’aki ko eni te tau fehanganagai mo ia. Ka ko u tui ko e hā ha me’a te tau alafai he taimi ni, te tau lava ‘aki ā ‘o teuteu atu ko e ‘osi ha ta’u ‘e 5 mei heni ‘oku tau lava ‘o ma’u ‘a e me’angāue, ma’u mo e taukei. Pea ‘ikai ke ngata pē kitautolu ‘a e Pule’anga, pea mo e ngaahi *private sector*.

He ko ‘ene ‘alu pē foki Sea ‘oku ‘ikai ke tau pehē. Tau ō leva tautolu ‘o kole mai ‘a e ngaahi ngāue mei muli, kautaha mei muli ō mai ‘o fai ‘etau ngāue. Ko e fo’i langa foki ena na’e fai ‘e he Pule’anga Siaina na’e fe’unga mo e 80 miliona, tanu hala na’e fai mahalo he 2007. Na’e ha’u pē ‘enau me’angāue ‘anautolu ‘o lele’i ‘a e fo’i tanu hala ‘osi pē māhina ‘e 1 kuo ‘osi. Pea ko e ngaahi hala eni kuo kamata ke maumau. ‘A ia ko e *option* ia te tau ala sio kapau ‘oku ‘ikai ke tau ma’u ē tau sio ā ki muli. Ka ‘oku mahino foki ‘e ‘i ai hono fakamole.

Ka ko u tui mahalo na’a saiangē ā ia ki he taau, tolonga e *quality* ka tau feinga hake kitautolu

ki he tu'unga ko ē he taimi ni Sea. 'A ia ko e pole lahi ia 'oku ou sio ki ai he'etau langa hala, pea ko eni 'oku 'asi mei he langa ko eni ngaahi fale ko ē 'oku 'asi he ngaahi langa ko eni. Na'a ku fanongo pē 'o pehē ngalingali pehē atu mo e me'a ko eni langa atu 'i Tonga *High School* 'a e ngaahi palopalema pehē.

Ka 'oku ou tui ko e ngaahi kautaha, 'oku ai 'etau ngaahi kautaha na'a vakai'i na'a 'oku saiangē ia 'i he ngaahi me'a ko ia. He ko e ngaahi me'a ko ia 'oku hoko taimi ko ia 'oku *award* ai e *contract*, ko e ngaahi kautaha tatau pē eni 'oku te fanongo holo ai 'oku ai 'a e ngaahi palopalema kae kei 'ave pē *contract* ia, mahalo ko 'ene ma'ama'a. Pea kapau ko 'ene ma'ama'a ē ko e *quality* ē 'oku ne *compromise* mahalo 'e palopalema. Pea ko e taha ia e fakamatala na'a ku faka'amu au ke u ma'u pea mei he fakamatala *annual report* ko ē 'Eiki Minisitā 'a e fo'i tapatolu. Taimi, *cost* mo e *quality* 'i he 'u *project* na'e fakahoko, pē 'oku fēfē. He 'oku felāve'i foki ia mo hono vakai'i *monitor*, *M & E monitor* mo 'ene *evaluate e quality* 'ikai ke 'asi mai ha fakamatala pehē. He 'oku mahu'inga pē 'ene 'asi koe'uhi ke tau ako mei ai mo fakalelei'i.

Tui 'oku 'ikai ko ha palopalema pa'anga ki he tanu halá ka ko e mafai ke fakahoko 'aki ngāue mo 'ene taaú

Ka ko e me'a lahi ia Sea ko u tui 'oku tau fehangahangai mo ia. Ko e me'a ki he pa'anga ki he tanu hala 'ikai ko ha palopalema ia. 'Oku lahi 'a e pa'anga ia pea 'osi pē ta'u ia 'oku 'ikai ke lava 'osi e pa'anga ia e monomono. Ka ko e mafai ko ē ke tau fai fakahoko 'aki e ngāue pea mo 'ene taaú ko e palopalema lahi ia. Pea ko u manavasi'i pē he mai e ngaahi me'angāue lalahi ko eni mei muli, pē 'oku poto ko ā 'etau fānau hono ngāue'aki 'ilekitulōnika foki ia. Ko e taha foki e palopalema 'omai ko ē mau ngaahi palau ko ia mei Siaina 'ilekitulōnika foki ia. Pea ko e 'ai atu e me'a ia 'oku toki, 'oku palopalema ē. Ka 'oku mahu'inga ke ako'i...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kātaki pē Sea, kole atu pē ke u tokoni atu ki he Fakafofonga ...

<004>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... he 'oku fonu e peletí hono 'omaí. Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea te u kamata pē mei he Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapu fekau'aki pea mo e tu'unga ko eni hono 'a'ahi e hala 'a e ngaahi langa fale Sea. Sea ko e *project* ko eni 'oku lave ki ai e Fakafofonga ko e *project* ia mei muli kau ia he ngaahi tokoni. Pea ko e ngaahi mape ko ia Sea 'oku 'omai pē ia 'e nautolu, *tender* pē ia 'e nautolu, kau langa pē ia 'oku 'omai 'e he Pule'anga ko 'eni Sea.

Ko e feinga ko ē ke pule'i 'a e *tender* ko eni Sea 'oku, 'oku si'isi'i 'aupito e *influence* ia 'a e Pule'anga ki ai. Sai Sea kau lave ki he ngaahi 'elemēnite ko ē Fale Sea. Ko e katoa e 'ū 'elemēnite mei he *structure*, ko e 'uhila, ko e vai eni 'oku tau sio ki ai pea mo e *Architect* mo e vali mo e 'ato mo e hā fua Sea. Ko e fo'i 'elemēnite pē eni 'e taha na'e to'o mai mei ai ko e palama.

Sea 'i he ngaahi katoa tau pehē ko e peseti 'e 100 e 'elemēnite ke fai ai hono tokanga'i ha langa he 'ikai ke hanga 'e he palama 'o maumau'i 'a e ngaahi 'elemēnite ki he tokanga'i e ngāue ko

eni Sea. Pea 'oku mahino 'aupito pē ia koe'uhī ko e, ko e ngaahi fale 'oku fai mai 'aki e tokoni he Pule'anga ko eni 'oku 'omai tau lava ke tau sio kātoa pē kitautolu ki ai. Ko hono palopalema pē eni ia 'o'ona koe'uhī ko e palama.

Sea 'osi fakatonutonu mai he potungāue ia e 'ū me'a ko eni pea ne lava 'o sio pea fai ai e talanoa pea mo e ngaahi kautaha ko eni ko hono *solution* 'o'ona ia pea ko e fakalelei ki ai ko e fakafōlahi pē fo'i paipa. Kuo faingofua ia pea 'oku lava leva he Pule'anga ia he taimi ni 'o, 'o sivi 'enau mape ke fakafōlahi 'a e paipa 'i ha'anau toe langa, 'oku kamata mai ia mei he ta'u kuo 'osi Sea. Pea 'oku tali lelei pē ia he Pule'anga ko 'eni pea 'oku fai e sio 'a e potungāue ko e hā ha toe me'a 'e fai pea lava ke tau sio ai ko e me'a ko ia ke fai ki he, ki he tokoni. Ko e tokoni mahu'inga foki eni ia Sea 'oku mai mei he fonua ko eni. Tokoni ia 'oku kongā lahi 'aupito e 'ū fale 'oku nau tokoni mai ai ki Tonga ni. Kongā lahi mo e ngaahi ako.

Sea ko e ko e me'a 'e taha hangē ko e ko hono *maintain* pea mo hono tokanga'i e fa'ahinga fale ko eni Sea tautefito ki ha *community* 'oku tokolahi. 'E kau ai e ako, 'e kau ai pea mo e, mo e ngaahi fale fakakau ngāue fakapule'anga, 'e kau ai pea mo e ngaahi falelotu kau ai pea mo e ngaahi fale kalapu. Ko hono natula pē ia 'o'ona Sea 'a e, 'a e fa'ahinga sēvesi ko eni fekau'aki pea mo e vai mo e fakapalama. Me'a pē ia 'e palopalema pē ia.

'Oku fiema'u ia ke ai ha ha *maintenance system* ia 'e *set in place* ke fai faka'aho 'a e, 'a e tokanga'i ko eni ko ē me'a ko eni, kae 'oua 'e tuku ke, ke poloka pē a'u ki ha fa'ahinga tu'unga he 'ikai ke toe lava ha ngāue ia ki ai. Tau 'osi fakalaka tautolu ia mei he *design*. Ko e momēniti pē hono huufi Sea tau sio tautolu ia ki he *maintenance* pea he 'ikai ke toe foki atu e potungāue ia 'o *maintain*. Kuo pau ke *set up* 'e he kautaha ia ko ia pē ko e ako pē ko e lotu pē ko e hā fua. 'E anga fēfē ke nau tokanga'i e me'a ko 'eni ke 'uhī ke lava ke fakafaihehekehe'i ka tau lava 'o *demarcate* ko e fatongia ē 'o hai ko e fatongia ē 'o hai? He koe'uhī ko e me'a ko ē 'oku tukuaki'i 'aki e potungāue ko e 'ikai ke mau lava 'o fai homau fatongia ki he *quality assurance* ki he ngaahi *services* mo e *structural* 'o ha fale ke tonu mo taau fakatatau ki he ngaahi *building code* 'o e me'a 'oku 'omai ai.

Sea ko e ko e me'a hono ua fekau'aki pea mo e fehu'i mahu'inga ko eni 'oku 'omai 'e Tongatapu 5 ko e ko e me'a lahi foki 'oku nofo e potungāue ia 'o sio ki ai ko hono *empower* e *private sector* he ē. Pea 'oku taimi ni leva kuo tau sio atu tautolu ke tau, pe tau *criticise* ke tau sio ta 'oku 'ikai ke fe'unga e *private sector*. Ko e fo'i hala ko eni ko ē 'oku tau talanoa ki ai ko e fo'i hala ia mei Niumate 'o lele ki 'Umutangata ki Fo'ui he ē. Pea 'oku 'ikai ko e, 'oku 'i ai 'ū kautaha *private sector* 'oku nau, nau lava 'o ma'u e ngaahi ngāue ko eni. Sea ko e fo'i hala ko eni mahalo 'oku tolu miliona.

'Oku 'i ai e fo'i hala 'e taha 'oku vahe kātoa 'a e 'ū tokoni ko eni ko ē mei muli 'i he fanga ki'i kautaha ko eni ko ē *private sector*; 'oku tau feinga ke pupuhi kinautolu. 'Oku tokoni atu 'a e Pule'anga, tokoni atu e potungāue ko e hā 'enau ngaahi tōnounou na'e 'asi 'aneafi, toe 'asi 'aneuhu 'a e tōnounou fakatekinikale 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'a e potungāue pē, tōnounou fakatekinikale 'a e fonua fakalukufua. Pea 'oku ala atu ki ai 'a e Pule'anga mei he ako pea mo e *industries* ke nau hanga 'o ako'i e fānau. ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Ako'i e kaka'i ke nau ō ki he 'Univēsi. 'Oku toe 'i

ai pe mo e feitu'u kehe ia 'oku fai ai e akó 'i 'Aositelēlia 'oku ui ko e *TAFE*, 'i Nu'usila 'oku ui ia ko e ako tekinikale, 'oku 'i ai pea mo e vokāsio mo e hā fua Sea. Ko e 'ū feitu'u ia kuo pau ke teke 'a 'etau fānaú ke nau ō ki ai he ko 'enau foki mai pe, pea 'oku mo'oni 'aupito e lau 'a Tongatapu 5. Ko e langa fakalakalaka ha fonua pea mo e fo'i tapa tolú kuo pau ke nofo ia 'i he halapule'anga, uafu pea mo e mala'evakapuna. Pea 'oku 'i ai hono ngaahi 'elemēnite 'ona ia kuo pau ke tau muimui ki ai Sea.

Sai 'i he fo'i hala ko ení, ko e kautaha ko eni ko ē *private sector*, 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia ai 'oku fiema'u ai Sea. He koe'uhí ko e mahalo 'oku mea'i eni 'e he tokotaha kotoa, ko e hā e koloa te tau fai'aki e langá. Ko e hā hotau koloa fakaenatula te tau fai'aki 'a e langá he fonuá ni. 'Oku ha'u 'a muli ia pea mo 'enau fa'ahinga *standard* ia 'anautolu. Ko e maka ia ko ē ko e maka vela pea 'oku ui ia ko e *granite* pe ko e hā fua. 'Oku 'ikai ke ofiofi ki ai 'etau ki'i maka feo 'atautolu. 'E hā te tau ō 'o uta mei Fisi? 'Oku 'i ai ha pa'anga fe'unga ke tau ō 'omai mei Fisi? 'Oku 'i ai ha pa'anga fe'unga 'a e ki'i *private sector* ko ení ke nau ōmai mai mei Fisi?

Ko e me'a ia Sea 'oku tu'u ai 'a e Pule'angá, 'oku 'i ai e veeni na'á ku lele mai ai Sea 'aneuhu. *Laboratory* lahi taha ia 'i 'Aositelēlia pea mo e Pasifikí, fengāue'aki pea mo e potungāué. Ko 'etau toe foki, ke tau foki 'o saienisi, ko 'etau toe foki ke tau 'omai 'etau koloa fakaenatula ko ē te tau lava 'o langa'aki 'o tesi 'o fakatatau, ko e me'a ko iá 'e lava ke ngāue'aki 'e he Pangikē 'a Māmaní. Ko e me'a ko iá 'e lava 'o ngāue'aki he *ADB* pea nau fakapaasi mai.

Sea ko e ngāue ia ko iá na'e toki kamata'i pe ia he ta'u ni. Sea ko e fakaloloma tahá Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā koe'uhí pe ko 'etau taimí ē, fakamolemole 'oku 'i ai pe tu'utu'uni 'etau taimí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mou tui kote, tau liliu 'o **Fale Alea**

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, toloi e Fale ki he 2. ...

<006>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'o mou laumālie Hou'eiki mahino pe ko 'etau 'asenita kei 'i he Komiti Kakato. Te u kole pe ki he Sea e Komiti ke lipooti mai ngāue ko eni kuo lava ki he Fale ke tau fakakakato ka tau toki hoko atu.

Lipooti Sea Komiti Kakató ki he ngāue kuo lava 'i he Komiti Kakató

Lord Tu'ilakepa: Tapu atu pe ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Fale Alea 'o Tonga. Kole pē Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki he Fale 'Eiki ni na'e kamata'anga 'o e 'aho. Mālō pe Sea ho'o laumālie lelei ke hoko atu e fatongia e ngāue he Fale 'Eiki ni koe'uhi ko e kakai fakalukufua 'o e fonua.

‘Eiki Sea ko ‘ene kakato kotoa ‘eni ‘a e Lao pea mo e Lipooti ‘a e, ‘oku tukuhifo ki he Komiti Kakato, na’e fai ki ai e ngāue ka ‘oku tuku atu ki he Feitu’u na ke fai ha ngāue ki ai ‘Eiki Sea. Ki he kau Kalake ke nau toki fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e ngaahi me’a na’e tali fakataha mo e fakatonutonu ‘i he Komiti Kakato ‘Eiki Sea. Fai pē ‘etau ngāue toki lipooti atu ‘amui, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō ‘a ia tau kamata mei he Lipooti e Komiti Lao Fika 2/2024, ‘a ia ‘oku fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 4/2024. Ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao. [TONU PE ENI KAE ‘AI KE REFERENCE KI AI]

‘A ia ko e Lao ko eni na’e ‘osi lau ‘uluaki, tukuhifo ki he Komiti Lao fakafoki mai lau tu’o 2 tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ko eni ‘oku fakafoki mai. Te u kole ki he kalaké ke tau pālōti hono lau tu’o 2. Ne ai ha ngaahi fakatonutonu na’e tali he Komiti Kakatō?

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, ko e Lao Fika 4/24 ‘a ia na’e tali he Komiti Kakato fakataha mo e ngaahi fakatonutonu mei he Komiti Lao, ‘a ia ‘oku hā he Lipooti Lao Fika 2/2024 hangē ko ‘ene hā ‘i he tatau ‘o e Lao Fakaangaanga ‘oku fakahingoa ‘a e lao ko eni ‘Eiki Sea, ‘a ia ko e 5.1 ia.

Ko e Lao hokó, na’e tali ‘e he Komiti Kakatō, Lao Fakaangaanga ke Fakatonutonu Fakamaau’anga Polisi 2024 mo e ngaahi fakatonutonu mei he Komiti Lao ‘a ia ‘oku hā ‘i he Lipooti Komiti Lao Fika 3/2024, ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he tatau ‘o e Lao Fakaangaanga ‘o fakahingoa ko e Fika 5A/2024.

Ko e 5.3 ko e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024 ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule’i ‘o e Faito’o Ta’efakalao 2024. Na’e tali ‘e he Komiti Kakato fakataha mo e ngaahi fakatonutonu mei he Komiti Lao ‘a ia ‘oku hā ‘i he Lipooti Komiti Lao Fika 4/2024 ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he tatau ‘o e Lao Fakaangaanga ‘oku fakahingoa ko e Fika 7A/2024.

5.4 ‘Eiki Sea, tali ‘e he Komiti Kakato ‘a e Lipooti Fakata’u ‘o e ‘Ofisi ‘Atita Seniale 2022/2023 pea ko e lava ia e ngaahi ngāue ‘Eiki Sea, ‘oku fakamā’opo’opo mai he kau kalaké ke ‘oatu ki he Feitu’u na ke fai ha tu’utu’uni ki ai e Feitu’u na ‘i he Fale Alea ‘o Tonga, mālō.

Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika1) ki hono Pule’i ‘o e ngaahi Faito’o Ta’efakalao

‘Eiki Sea: Mālō, kole ki he Kalake ke tau pālōti hono lau tu’o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e ngaahi Faito’o Ta’efakalao. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione.

‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o 2 'o e Lao Fakaangaanga, fakahā mai hono nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu'o 3. ...

<007>

Taimi: 1405-1410

Kalake Tēpile: ...

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA 1) KI HONO PULE'I 'O E NGAAHI FAITO'O TA'EFAKALAO 2024.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HONO PULE'I 'O E
NGAAHI FAITO'O TA'EFAKALAO VAHE 4.06.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

1 Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 1 ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o Ta'efakalao 2024.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u Tongatapu 4 ke tĀnaki 'a e lea ko e tohi ki he kupu 37

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e kole pe eni ia Sea ko hono 'uhinga ko e fokotu'u na'e fakahoko ko ē 'i he Komiti Kakato fekau'aki mo e lao ko eni 'i he kupu 37 pe ko ē ke tĀnaki atu 'a e lea ko ē ko e **tohi** 'o 'uhinga ko e *document* faka-Pilitānia. 'A ia 'oku kau ai kapau 'e mama 'a e ngaahi 'ū me'a ko ia 'oku ta'efakalao. Na'e 'osi fai pe 'a e fakapā ki he 'Eiki Palēmia 'aneuhu pea 'oku laumālie lelei pe ki ai. 'A ia ko hono tĀnaki pe he kupu 37 ko e ngaahi lea...

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tuku hake 'a e fakatonutonu 'i he *screen*.

Mateni Tapueluelu: Na'e tali pe eni ia *in principle* 'i he Komiti Kakato ka ko e 'uhinga ko 'etau founga ngāue he kupu 144 'Eiki Sea. 'Oku ma'u ai 'a e fale'i ko eni mei he 'etau kau fale'i fakalao mei he 'ofisi 'o ... ko e ki'i liliu pe ia ke tĀnaki atu. Ko hono 'uhinga ko e taimi pe eni ia 'e lava ke tĀnaki atu ai 'i hono lau tu'o tolu.

Ke mahino pe 'oku hanga foki he lao ko eni ia 'o fakakau e mafai ke to'o 'a e ngaahi me'a faka'ilekitulōnika kau ai 'a e ngaahi *software* pe ko e ngaahi fakamatala pea ko e kupu ko eni 'oku ne lava malu'i ke 'oua 'e mama ha me'a ki tu'a, kupu 37. Ko e kole pe ke tĀnaki atu mo ia ke malu'i ke 'oua 'e mama ta'efakalao ha me'a. Ko e *document* 'a ia ko hono *define* 'o e *document* 'oku kau ai 'a e ngaahi fakamatala faka'ilekitulōnika 'oku to'o mei he *computer* ke

‘oua mu’a ‘e mama ta’efakalao ki tu’a. Ko e ki’i fokotu’u pe ia Sea vaha’ataimi ko eni ke lava ‘o hū atu ai ‘i hono lau tu’o 3 ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 144 mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou’eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 4 ki he Lao?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea ‘io ‘oku hangē pe ko e me’a ‘a Tongatapu 4. Na’e ‘osi laumālie lelei pe ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ka na’e fokotu’u hake pe eni ia he Komiti Kakato pea na’e ‘ohake fakataha pe ko e fakatonutonu mālō Sea.

Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao 2024 & fakatonutonu

'Eiki Sea: Hou’eiki ‘a ia ko e fakatonutonu ko eni te tau tali fakalukufua pe ‘a hono tali ‘a hono lau tu’o tolu.

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tali ‘a hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Faito’o Ta’efakalao fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu na’e tali he Komiti Kakato pehē foki ki he fakatonutonu ko eni ‘oku fakahū mai ‘e Tongatapu 4 fakahoko mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otonuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku tali he Fale ni ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni. ‘Eiki Palēmia ko e ‘Eiki Minisitā Polisi me’a mai.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. ‘Oatu heni ‘a e fakamālō fakafofonga’i atu ‘a e Potungāue Polisi kae ‘uma’ā ‘a e ‘Ateni Seniale he tali he Falé Sea ‘a e lao ko eni na’e tuku mai mālō ‘aupito.

Lao Fakaangaanga Fika 5/2024. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 5/2024. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi. Ko e lao ko eni na’e ‘osi lau ‘uluaki, lau tu’o ua tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ko eni ‘oku fakafoki mai mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti hono lau tu’o ua. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o ua e Lao Fakaangaanga Fika 5/2024. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki ...

<003>

Taimi: 1410-1415

Kalake Tēpile : ... 'Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, Vaea Taione. Sea loto ki ai ‘a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Tali ia mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE FAKAMAAU'ANGA POLISI
2024.**

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI HE
FAKAMAAU'ANGA POLISI – VAHE 3.12**

TU'UTU'UNI ‘E HE TU’I mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule'anga ‘o pehē:

1 Hingoa Nounou & ‘UHINGA’i Lea.

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Fakamaau'anga Polisi 2024.

Pālōti tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fika 5/2024. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamaau’anga Polisi. mo hono ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o 3 'o e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai he fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea mālō e ma'u faingamālie, kole ke u hūfanga pē he ngaahi fakatapu na'e aofaki, kae 'oatu pē mu'a ha toe fakamālō ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea hono tali ko eni 'a e Lao Fakatonutonu ko eni na'e toki talí. Mālō Sea.

Lao Fika 7/2024 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalaó 2024 & fakatonutonu

'Eiki Sea: Mālō, tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 7/2024 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalaó. Kātaki pē Hou'eiki.

Ko ia Hou'eiki. 'A ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 7/2024, ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalaó. 'A ia na'e tali 'e he Komiti Kakato fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu, fakafoki mai ke tau pāloti hono lau tu'o 2. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Faito'o Ta'efakalaó 'i hono lau tu'o 2 mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o 2, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu'o 3.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: 'Eiki Sea 'oku toe lava toe ki'i faipē ha fakalave ki he fo'i lao ko eni Sea. Ko e anga pē 'eku fie'ilo. Mahino ia na'e 'osi tālanga'i ia he Komiti Kakato, ka 'oku ai pē me'a ia 'oku ou ongo'i 'oku tūkunga tāmaki. Pē 'e lava pē 'o 'oatu ha toe fakakaukau he vaha'ataimi ko eni.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 te tau lau tu'o 3 pea toki 'atā ke 'omai ha'o fokotu'u ngutu.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakakakato hono lau tu'o 3 kalake.

Kalake Tēpile:

**LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) (FIKA 2) KI HONO PULE'I 'O E
NGAAHI FAITO'O TA'EFAKALAO 2024 ...**

<004>

Taimi: 1415-1420

Kalake Tēpile: ...

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HONO PULE'I 'O E
NGAAHI FAITO'O TA'EFAKALAO VAHE 4.06.**

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga
'o pehē:

- 1 Hingoa nounou mo e 'uhinga'i lea
(1). 'E ui 'a e lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Faito'o
Ta'efakalao 2024.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Tapu ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipa 'oku 'i ai e *issue*
'e ua he fo'i lao ko eni 'oku kei hoha'a pē au ia ki ai pea ko u faka'amu pē ke, ke 'ohake pē
Sea kae lava ke, ke 'ata'atā e loto mo e fakakaukau. Ko e konga ko ē Sea 'i he lao ko eni ...

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea ko e ki'i *point of order* pē. Fakama'ala'ala mai ange ko e hā e
me'a 'oku toe lava 'o fai 'i he vaha'a, 'i hono 'osi ko ē lau hono tolu Sea. Ko u pehē pē au ko
e taimi pē ia 'oku toki fai ai ha, 'oku 'ikai ke fai ha toe fakamalanga ia ko e *introduce* pē ha
liliu.

'Eiki Sea: 'E Tongatapu 7 mo 'Eiki Palēmia ko 'etau Tohi Tu'utu'uni kupu 144 kupu (2) 'oku
faka'atā ai e ngaahi fehu'i pē ko ha ngaahi fokotu'u ke fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

'Eiki Sea: 'A e lao.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'a ia ko 'eku 'uhinga 'oku 'ikai ke fai ha fakamalanga ko e fehu'i pē pea
mo e liliu.

'Eiki Sea: Tali e fakatonutonu Tongatapu 7, 'omai pē ho'o fehu'i ke 'oatu ha tali mei he
Pule'anga.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Taha he kupu 23 (a) Sea 'oku, 'ohake mu'a kalake 'a e me'a ko
ē 'oku ou 'uhinga ki ai 'a e fo'i fakatonutonu ko eni e 'a e Lao Fika 4.

Sea ko 'eku talafili ko e pē ko e hā 'a e fakakaukau 'a e Fale ni ki he 23(a) ko e lao ia ko eni
'oku siofi, kupu ...

'Eiki Sea: Kupu 3 'o e Lao Fakaangaanga fekau'aki mo e kupu 23 (a) fo'ou 'e fakahū ki he tefito'i lao.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *issue* ko ē ko ē 'o e 'o e *search* ta'e-warrant mo e *issue* ko ē ko ē 'a e si'isi'i ange talangata'a 'a e tautea talangata'a 'i he tefito'i hia, *issue* pē ia 'oku ou loto ke u 'ohake.

Lord Tu'ilakepa: Sea ke ki'i ...

Paula Piveni Piukala: *As a matter of concern.*

Lord Tu'ilakepa: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga. Ko e, ko e lao ko ena 'oku ke me'a ki ai na'e fai e feme'a'aki ki ai 'i he Komiti Kakato. Fakamolemole pē me'apango pē ho'o tōmui mai kuo 'osi tali ia. Ko e lao kehe eni ia 'oku ke me'a mai koe he taimi ni pea kapau 'oku tali, na'e totonu ke ke me'a mai 'anenai ko u sio 'oku 'i ai ho'o mo'oni. Ka ko e Lao ko ē kupu 23 'i he (3) 'a ia ko e kupu 3, 23 (a) fo'ou 'a ia 'oku liliu Sea 'a ia ko e fika 4 ia 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga ka ko ena na'e 'osi tau tali 'anenai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku 'osi paasi e lao ia ko ena 'oku ke me'a mai ki ai. Ko e Lao eni ia Fika 7 (a) 'i he 'Asenita 5.3.

Paula Piveni Piukala: Ko e ngaahi lao ko ia foki 'oku nau fekaukau'aki pē 'o tefito pē he fo'i lao ko eni na'e fakatonutonu mai e 23(a) Ko e Lao ko ē ki he Fakamaau nau tefito pē ki ai. Ka ko e poini ia ko u hanga 'o 'ohake Sea manatu ke, ke tau manatu pē ko e ko e ngaahi lao ko eni te tau ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e 'ai pē ke tau ...

Paula Piveni Piukala: 'E fakamo'oni hingo mai ...

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai pē ke tau foki ki he'etau Tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala: 'Ene 'Afio.

'Eiki Palēmia: Ka 'i ai ha fehu'i lava pē ha, lava pē he Pule'anga 'o tali pē ko ha fakatonutonu 'i he lao ko eni ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ka ko e ...

'Eiki Palēmia: Ko e hā 'ene fehu'i kātaki.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e me'a ko ē ko u fie fehu'i Sea 'a e fepaki ko ē ko ē mo e kupu 16 'o e Konisitūtone 'a e malava 'e he kau polisi 'o 'alu 'o *search* ta'e-warrant. Ko e fo'i ko e fo'i palopalema ia ko u ongo'i 'e au 'oku fihia 'oku kei tau kei fihia ai Sea. Ko e Konisitūtone 'oku ne fakalea 'o pehé ni, tapu ke hū ha taha ki ha fale ko ha kumi koloa pē ko ha kumi ta'efakangofua he Fakamaau'anga. *According to law.* ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Paula Piveni Piukala: ... Sea ‘oku hoha’a ki aí he ko e lao ko eni na’a tau talí ‘oku ‘omai e ngofua ia ai ke ‘alu pe ia ‘o kumi ta’eualeni. ‘Oku ou hoha’a ki he fepaki ko iá.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki ange pe ko e fē ko ā e kupu ‘oku fehu’i ai ‘i he fo’i lao ko eni Sea kātaki.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e Kupu 23(4) ‘oku kau ai pe ai pea mo Lao ko ē Polisí.

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘osi fakahoko atu ‘e he Sea e Komiti Kakatō kuo tali e fo’i laó. Ko e hā leva e fehu’i he lao ko eni ‘oku fai ai e feme’a’akí.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke ‘ohake e lao ko eni ‘oku lau tu’o 3.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku lau 3 ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea na’e ‘osi ‘a e tālanga ‘aneafí, pongipongí ni na’á ku ongo’i ‘aupito ‘ikai ke ‘i ai ha’aku me’ime’i u’a fie foki mai ki Fale Aleá ni.

‘Eiki Palēmia: Kātaki Sea ko e ‘ai pe eni ia ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko ‘eku ‘uhinga pe he tefito he me’a ko eni Sea.

‘Eiki Palēmia: Ke ‘eke pe ki he Fakafofongá pe ko e fē ko ā e kupu, ko e ‘uhingá ka mau feinga ke tali atu. ‘Oku mahino pe na’e tōmui mai ia hono tali e lao ko ē ko ē ...

Paula Piveni Piukala: 23(4) Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke ‘i heni ia kuo ‘osi e fo’i lao ko iá Fakafofonga. Ko e lao kehe eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ka ‘oku felālāve’i pe ‘ū laó.

‘Eiki Palēmia: Ka ko e lao fē?

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘isiu, hanga pe ‘e au ‘ohake e ‘isiu ke tokanga pe ki ai e Pule’angá. He ko ‘etau ngāue ko eni ke tau feako’aki ki he lelei fakalukufua.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘osi mahino pe Fakafofonga na’á ke toutou ‘ohake pe he’etau Komiti Kakatō pea ko eni ‘oku ‘osi tali. Ka tau lele mu’a he fo’i lao ko ē pea kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i he lao ko ē pe ko ha fakatonutonu ‘oku fua fokotu’u mai pea ‘omai leva kae fai ha feinga ke tali atu. Pea ko e Sea ko e ‘uhinga pe ko e lao ena ko ē ‘oku fai e feme’a’aki ki aí ko e Lao Fika 7 ‘o e 2024, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u loto pe ke ‘ohake e me’a ko eni he ‘oku ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga ko e me’a ‘okú ke ‘ohaké ‘oku ‘i ai e taimi ke ‘ohake ai. Ko e lau tu’o tolu ko ē Lao Fakaanga ko eni ‘oku ‘atā ke ‘omai ha’o fehu’i fekau’aki pea mo e laó pe ko ha’o fokotu’u ke liliu e ko eni ‘oku lau tu’o tolu. ‘O ka pau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i mo eni te u ta’ofi ‘e au ho taimí koe’uhí ko e me’a ko ená ke ‘ohake he me’a makehe.

Paula Piveni Piukala: Sai pe Sea mālō.

Pālōti tali lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki hono Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó & fakatonutonu

‘Eiki Sea: Tau hoko atu ki hono pālōti hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki hono Pule’i Ngaahi Faito’o Ta’efakalaó. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu, fakahā mai hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘oku loto ki ai e toko 17.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 3 e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tali e lao ko ení mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá toe ‘oatu aipē ha fakamālō ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. Ko e kae ‘uma’ā foki pea mo e Sea Komiti Kakatō he feme’a’aki he lao ko ení. Pea ‘oku ‘i ai e fakamālō atu heni kia kinautolu na’a nau ngāue hení, ‘Ofisi ‘Ateni Senialé, kau polisi kae ‘uma’ā e Fakamaau’angá.

Ko e ‘uhingá pe hangē pe ko ē ko ‘etau femahino’aki ko e ‘uhingá pe ki he lelei tahá pe ko e hā ha me’a te tau ala fai ke tokonia ‘etau fakahoko fatongiá, ‘ikai ke pehē ko e ngata ení ‘o kapau ‘oku ‘i ai pe ha ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ha taha ‘oku ‘atā pe motu’á ni ia pe ko ha taha ‘e, pe ko e Minisitā Laó ke fai ha pōtalanoa ki ai. Ka ‘oku fakamālō atu pe ia Sea he tali e Laó ni mālō.

‘Eiki Sea: Mālō, ‘aitemi faka’osi kuo lipooti mai meí he Komiti Kakatō ki he Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Atita Senialé ki he 2022/23. Na’e tali ia ‘e he Komiti Kakatō, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lipooti ko eni he Fale Aleá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Fatafehi Puloka ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he ma’u faingamālié pea tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e kau Mēmipa ‘o e Falé. Ko e ‘aneafi na’e fai foki ‘a e tālānga ‘o fekau’aki pea mo e lipooti ‘a e ‘Atita Senialé. Pea na’e a’u ki he tu’unga na’e fai hono ‘eke ‘o e ngaahi fokotu’u ‘e 718 ‘i he’ene lipooti ‘o e 2022 mo e ngaahi fokotu’u ‘e 950 mo ‘ene lipooti ko ení ‘i he ta’u fakapa’anga na’e toki ‘osí.

Sea ko e ngaahi ‘uhinga ko ē na’e fai ai ‘a hono ‘eké kuo ‘osi fakamatala ia ‘i he tālānga na’e fai ‘i he Komiti Kakatō ...

‘Eiki Palēmia: Sea ke kātaki pe ko ‘etau lele pe he tu’utu’uni *point of order* pe Sea ko e ‘uhingá pe ko e me’a tatau pe ko ē na’e *raise* ‘anenaí. Ki he, ko e hā ki hono ‘ohake ai ha ‘aitemi meí he, tau pehē meí he Komiti Kakatō. Ko e hā leva e me’a ‘e toe ala fai ki ai pe ‘oku fai ha fakamalanga pe ko e fehu’i pē mo ha ...

<006>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Palēmia: ... fakatonutonu. Pea hangē pe ko e keisi ko ē na’e fai e feme’a’aki ki ai mo Tongatapu 7 mālō Sea e fakamalanga.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko u tali e fakatonutonu e ‘Eiki Palēmia ‘ikai ke tau toe fakafoki tautolu ‘a e malanga na’e ‘osi fakakakato he Komiti Kakato.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka ko eni ‘oku ‘ai ke u a’u atu ki ai.

Ko e fokotu’u Sea, ‘a ia na’e pehē he ‘e Komiti Kakato ke tuku mai ‘a e ‘isiu ko ia ke fai atu ai ha fokotu’u ‘i he ‘ene foki mai ‘a e lipooti ko eni ki ho Fale. Pea ko eni ‘oku fai atu ai ‘a e fokotu’u ‘o fekau’aki pea mo e ngaahi fokotu’u ko ia ‘e 718 ko e Lipooti ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2022 fokotu’u 718 mo e ...

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pe ke ki’i fakama’ala’ala mai ange Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku fakahela ka ‘oku tonu ke tau nofo ki he tu’utu’uni. Ko e ai ha fakatonutonu ko e fakatonutonu ki he me’a ‘oku fai ki ai e pālōti, ‘oku ‘ikai ke te toe tākaki atu kita ha fo’i me’a fo’ou ia ke fai ha pālōti ki ai Sea. Ko e anga pe ia ‘eku mahino’i tuku kehe ‘o kapau ‘oku fakahinohino mai ‘e he Feitu’u na ‘oku hala ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a ‘aku ke tataki pe tautolu he me’a. Ko e fakatonutonu ki he me’a ‘oku pālōti’i pe ko ha fehu’i ki he me’a ‘oku pālōti’i. Ka ‘oku ‘ikai ke ke toe tākaki mai koe ha fo’i *additional item* ke fai hano toe alea’i ke fai ha feme’a’aki ai, mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko e me’a ko ē ‘oku ke fiema’u ‘i he lipooti ia ‘o e ta’u kuo ‘osi. ‘Oku ‘ikai ke ai ha’ane felāve’i ‘ana pea mo e lipooti ko eni.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku felāve’i ia mo e lipooti ko eni ko e ‘ai ke u lau atu ‘eku fokotu’u Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ka tau toki vakai’i.

Fokotu’u ‘Eua 11 fekau’aki mo e ngaahi fokotu’u ‘e 718 Lipooti ‘Atita 2022 & fokotu’u ‘e 950 Lipooti ‘Atita 2023

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko ‘eku fokotu’u ‘oku anga pehē ni.

Ke fokotu'u atu ke kole ki he Pule'anga mo e 'Atita Seniale ke 'omai 'a e ngaahi fokotu'u 'e 718 'o e lipooti 'o e 2022 mo e fokotu'u 'e 950 'o e lipooti 'o e 2023 'o pehē ni,

1. Ko fē pē 'a e sino na'e 'ave ki ai ha pa'anga tukuhaui na'e tākaki 'e he Pule'anga pea 'omai 'a e ngaahi fokotu'u na'e fai ki he sino ko ia.
2. Ko e fē pe ha sino na'e 'ave ki ai ha pa'anga tokoni mei muli ko e pa'anga tukuhaui mo ia 'a e kakai 'o e ngaahi fonua muli, ke 'omai 'a e ngaahi fokotu'u na'e fai ki he sino ko ia.
3. Kapau ko e sino ko ia ko e sino 'oku 'a e Pule'anga pea 'oku totonu ke 'omai 'a e ngaahi fokotu'u na'e fai ki he sino ko ia he 'oku nau ngāue ma'a e 'o e fonua.

'A ia ko e hangē ko ho'o me'a 'aneafi he Komiti Kakato mai ange ho'omou fiema'u pe ko e 'ai ke fakafotunga fēfē hono 'omai, 'a ia 'oku pehē ni leva ia. Ko hono fakataha'i pe 'a e ngaahi fokotu'u 'o fakakalasi mai 'o hangē ko eni. Ko e ngaahi fokotu'u ko e 'Atita Faipau ki he Lao, ko ha ngaahi fokotu'u na'e fai ko e 'Atita ki he pa'anga pea mo e ngaahi fokotu'u na'e fai ko e 'atita ki he pa'anga pea mo e ngaahi fokotu'u ko e fai koe'uhi ko e Faipau ki he Lao pe ko e *Performance Audit*. Faipau ki hono ngāue'aki pe ko e *Performance Audit*.

'A ia ko e ngaahi kupu ia 'e 3 'ene 'atita ke fokotu'u pea 'ave leva ki he, pea mo e fakahā mai 'o hono tākaki fakataha ko ia 'o e ngaahi fokotu'u ko ia pe na'e 'ave ki he sino fē. Sea ko e 'uhinga pe 'eku fakalave atu ki heni ke fokotu'u atu ke talí koe'uhi pe na'e Tō Folofola mai 'Ene 'Afio ke fatongia 'aki 'emautolu hono muimui'i 'a e halanga 'oku 'alu ai 'a e tukuhaui mo e me'a na'e ngāue'aki ki ai.

Ko ia pe Sea ke 'omai ia he ko 'ene toki 'ata ki tu'a ia 'etau fai 'a e me'a koe taliui ko hono 'omai kakato 'u me'a ko eni. 'Oku 'ikai ke u tui Sea ko ha me'a eni ia 'oku lahi. Ko e kuonga eni ia 'o e komipiuta ko e kau ngāue 'a e 'Atita 'oku nau mahino'i pe 'emautolu mo lava fai e ngāue ko eni. Ko hono to'o mai pe ki he ngaahi lipooti 'o fakataha'i 'a e 718 'o e 2022 to'o mai mo e ngaahi lipooti 'e 9, fokotu'u 'e 950 'o e 2023 'o fakataha'i 'o 'omai fakataha 'i he fakamatala mo e *format* pe ko eni 'oku tuku atu 'e he motu'a ni.

Ko e anga ia e fokotu'u Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'ai ke u ki'i ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Vava'u

Lord Tu'ilakepa: Ke u ki'i tokoni atu pe ki he me'a ki he 'isiu ko eni ki he me'a ko eni 'oku 'ohake he 'e, 'e 'Eua. Sea ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na, Hou'eiki Fale Alea kae tuku pe mu'a ke u fakanounou 'i he peesi 3 'o e 'Atita te'eki ke tau tali foki ia. Ko e 'uhinga ia e makatu'unga ko ē 'a e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafongia.

'I he mahino ko ē kiate au 'i he vakai fakalukufua 'i he kongā hono 5 kongā 5 fakamolemole Hou'eiki kae tuku pe ke u lau atu pe 'a e ki'i kongā ko eni pea te u tokoni atu ai 'Eiki Sea pea ko e me'a ia na'e mahino ki he motu'a ni he ko au na'e Sea he Komiti Kakato 'Eiki Sea.

Ko e pehē 'e he 'atita, 'i he 'emau ngaahi Lipooti 'Atita na'a mau 'ohake mo 'oatu ha ngaahi fokotu'u ...

<007>

Taimi: 1430-1435

Lord Tu'ilakepa: ... fakalukufua 'e 950 ki he Pule'angá mo e ngaahi 'ofisi fakavāhengá. Ko e ngaahi ngāue ke fakalelei ke tokanga mo ngāue leva ki ai 'a e kau Pule Ngāue. 'A ia kia au he mahino ko e fo'i 950 ko eni ko e me'a ke fakalelei'i 'o tatau pe he potungāue ko ē, tatau pe mo e ngaahi 'ofisi fakavāhenga a'u ki he 'ofisi fakavāhenga 'a e Hou'eiki.

Kia au he'eku fanongo ki he me'a ko eni 'oku 'omai ko eni ia 'oku tuhu'i hangatonu mai ia 'Eiki Sea ki he pa'anga felāve'i mo e hā mo e hā fua. Na'e 'ikai ke 'uhinga pehē 'a e 'Atita he mahino kiate au. Ko e 'uhinga e 'Atita ke fakalelei'i e ngāue ko ia. Kapau na'e 'ave seniti ia ki ha kautaha, tau pehē huo, ka 'oku 'ikai ke kau ia he'etau, fakalelei'i tuku ia, foki ki he me'a totonu. Ka 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au 'Eiki Sea ko e hā 'a e me'a ko ia he fale'i 'a e 'Atita he 950. Ko e me'a eni 'oku 'omai he Fakafofonga 'oku kehe ia, ka ko u tuku atu pe ke mou me'a ki ai Hou'eiki.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko u fakatonutonu atu pe au 'ene me'a he 'oku 'ikai ko ia ia.

Tui 'Eiki Palēmiá ke toki fakahū mai 'Eua 11 ha'ane tohi fokotu'u fekau'aki mo e kaveinga tokanga ki aí he 'oku 'ikai hā he Lipooti 'Atitá

'Eiki Palēmia: Sea kole atu pe ke u ki'i *point of order* ko e me'a eni ko ē 'e hoko Sea, ko ho'o fakaava pe ko ia te tau tipeiti leva Sea. Ka tau nofo mu'a ki he'etau tu'utu'uni he ko e me'a heni ko ho'o lipooti, lipooti 'a e Feitu'u na. Ko e tănaki mai ia ko ē ia 'oku 'aonga ia ke 'omai ha'ane tohi fokotu'u 'a'ana ia ko e me'a kehe ia ke 'oatu ki he Feitu'u na he ko e 'Atita 'oku 'i he Feitu'u na foki Sea.

Ko e 'uhinga pe au ke faitu'utu'uni ka tau hoko atu pea toki 'ange ki ai ke ne toki 'omai 'e ia ha'ane tohi fokotu'u 'a'ana ia ke toki alea'i ia ha taimi kehe. He ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke kau ia he lipooti 'a e 'Atita ko ena 'oku *under* he Feitu'u na mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me'a pe eni na'e fai ki ai 'a e alea he Komiti Kakato.

Tui 'Eiki Sea 'ikai felāve'i ngaahi fokotu'u 'Eua 11 mo e lipooti kā ke toki fakama'ala'ala 'amui ange he'ene fokotu'u

'Eiki Sea: 'Oku mahino ia 'Eua 11 ka na'a ku 'osi fakamahino'i atu 'i he Komiti Kakato 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a ko eni. 'Oku mo'oni e fakatonutonu ko eni 'oku 'omai mei he 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'a'ana pea mo e lipooti na'e tali he Komiti Kakato.

Ko e fokotu'u eni ia 'oku makehe ia ke ke toki me'a hake taimi totonu hili hono tali e lipooti, na'e 'osi tali e lipooti ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Tau hoko atu tautolu ia, pāloti e lipooti ko eni pea te u tuku atu leva e faingamālie ke tau fakama'ala'ala ho fokotu'u.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti Fakata'u e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2022/23.

Paula Piveni Piukala: Sea mai mu'a ha ki'i faingamālie ke 'oatu e ki'i fehu'i 'a'aku ko eni.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Tui Tongatapu 7 ne 'ikai 'oange Sea Komiti Kakatō ha'ane faingamālie fekau'aki mo e Lipooti 'Atitā

Paula Piveni Piukala: Sea ko e makatu'unga he na'e 'ikai ke 'omai ha'aku faingamālie. Taimi ko ē na'a ku feinga atu ki he Sea e Komiti Kakato ke 'oatu 'a e anga 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni fekau'aki mo e lipooti 'oku ne pālōti ia 'e ia. Ka ko e fehu'i ko ē 'oku ou fie 'ohake.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu ē, fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: 'E Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu.

'Eiki Sea: Me'a mai e fakatonutonu.

Tali 'Eiki Nōpele Fika 2 Vava'ú ki he tukuaki'i 'e Tongatapu 7 na'e 'ikai ke tipeiti he lipooti 'atita

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea, taimi lahi e feme'a'aki 'a e ni'ihī ko eni. Hangē 'oku toki hoko pe momēniti faka'osi ia ke me'a mai, hangē ko hono tukuaki'i au he fo'i me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e talu ē ho'o malanga houa 'e fiha ko moua pe mo Fika 11 mo malanga lōloa. 'Osi ange ko iá hanga leva 'e 11 ia 'o 'ai talamai ke tuku 'eku tafulu, 'oku 'ikai ke fai ha tafulu ko u nofo pe he'eku ngāue. Pau pehē 'ai ā ke tau pālōti ka tau 'unu ā, ka 'ikai 'i he kupu 60 'o 'etau Tu'utu'uni ka 'i ai ha Mēmipa 'oku fakakikihi pe toutou foki ha me'a tatau 'oku fai leva 'a e tu'utu'uni 'a e Sea. Me'a hifo ki he Tu'utu'uni Fika 60. He 'ikai ke tau nga'unu tautolu 'Eiki Sea he ngaahi me'a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e anga pe ia 'ene a'usia. Ko e me'a ko ē na'a ku ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e tu'utu'uni ia. Me'a ki he Tu'utu'uni 'oku 'ikai ko ha'aku a'usia. Ko e Tu'utu'uni ia Kupu 60, me'a ki he Kupu 60.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i 'oleva hifo ka tau fakatonutonu ki he Kupu 60 he 'oku fu'u lahi ho tukuaki'i.

'Eiki Sea: Hou'eiki mo me'a hifo ki lalo mo me'a hifo ki lalo Tongatapu 7.

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki hē.

Fakama'ala'ala 'Eiki Seá 'oku pule ta'efakangatangata Sea Komiti Kakato he feme'a'aki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele kātaki. Ko e feme'a'aki ko eni he Komiti Kakato 'oku pule ta'efakangatangata pe 'o fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni e Sea Komiti Kakato pea 'oku ne vahevahe atu homou totonu ke mou feme'a'aki taki miniti 'e 10. 'O kapau 'oku 'ikai ke 'oatu ho'o miniti 'e 10.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Pea maumau'i he Sea ko ē Komiti Kakato 'etau Tohi Tu'utu'uni pea ke fakahū mai ha'o lāunga ki he Sea 'a e Fale Alea 'i Fale Alea.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ke u fie lāunga au Sea.

'Eiki Sea: Ko e me'a ko ē 'oku fie, 'oku ke me'a mai he 'aho ni Tongatapu 7 'oku ke tukuaki'i 'oku takihala'i he Sea 'o e Komiti Kakato 'a e feme'a'aki 'aki 'ene hanga 'o tu'usi ho taimi 'oku faka'atā atu he'etau Tohi Tu'utu'uni. Na'e hoko e me'a ko ia pe 'ikai, 'omai tau vakai'i e miniti ke tau sio pe 'oku mo'oni pe 'ikai 'a e tukuaki'i 'oku ke 'omai.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko e 'isiu ia Sea.

'Eiki Sea: 'O kapau 'oku hala 'eku ma'ú pea ke fakatonutonu mai. Ka ko e me'a ko ē 'oku ke 'ohake 'o taki'i hangē ko ē 'oku hanga he Sea 'o takihala'i kimoutolu ko e tukuaki'i mamafa 'oku ke 'omai.

Paula Piveni Piukala: Sea ka 'oku 'ikai ko e laumālie ia 'eku fakalave he na'e mea'i totonu pe he Sea 'eku feinga ke 'oatu 'eku fakakaukau ka ko 'eku fehu'i Sea. Pe ko e laumālie 'o e ngaahi lipooti ko eni ke tau ako...

<003>

Taimi: 1435-1440

Paula Piveni Piukala: ... ai. Ke tau ako ai ke 'oua 'e toe hoko 'a e ngaahi matavaivai 'oku 'omai he lipooti.

He na'a ku hoha'a au ia Sea ke u 'ohake e ngaahi pole na'e 'omai 'e he 'Atita. Na'a mau talanoa kimaoutolu he *issue* kehe, pea na'a ku pou pou au ki he ngaahi, ka ko e ngaahi pole Sea ...

'Eiki Palēmia: Sea, 'ai atu pē ko e hā e fehu'í.

Paula Piveni Piukala: Na'e hoko pē ia he lipooti e ta'u kuo 'osi.

'Eiki Palēmia: Ko e tala pē fehu'i pea malanga ia. Ko e hā 'a e fehu'i ko e 'uhinga kae lava fai ha tokoni atu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fehu’i pē ko e ‘uhinga ‘o e lipooti ko eni ke tau ako ai pē ko e fakavavevave’i pē ke tali pea ‘ave leva ia ‘o ‘ākaivi kae ‘ikai ke tau ako. He na’a ku tokanga au ki he ngaahi pole na’e ‘omai ‘e he ‘Atitá Sea. Sea ko e pole ko ení ...

‘Eiki Palēmia: Sai pē Sea ke u tali atu ‘e au ia ko e ‘uhinga kuo ‘osi fai mai e fehu’i kae toki tuku atu pē ki he Feitu’ú na he ko e potungāue ‘a e Feitu’ú na. He ko e ‘uhinga ‘oku tāfataha mai pē eni mei he ngaahi lipooti ‘a e ha’u ko ia mei he Pule’anga.

Paula Piveni Piukala: ‘Eiki Sea ko u kole pē ki he Palēmia ke laumālie lelei pē he ‘oku ‘uhinga lelei pē e me’a ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake Sea.

‘Eiki Palēmia: Mālō. Sai pē ko ena ko e Sea ena ke ke me’a atu ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga pē ‘eku fakalave ‘aku Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku ‘uhinga kia au ho’o me’a, pea ‘oku mo’oni pē me’a ‘oku ke tokanga ki ai, ka ‘oku ‘ikai ke me’a ia ‘e maumau heni. Ko e ‘omai ko ia e lipooti, ko e fakahā mai ‘e he ‘Atita e ngāue na’a nau fakahoko he taimi ko ia ‘oku lipooti mai ki ai. Ko ‘etau tali ‘a e lipooti ke hoko e lipooti ko ia ko e naunau me’angāue ‘a e Fale. Ko ‘etau tali e lipooti ko eni pea hoko leva ia ko e me’a ke ke hanga ‘o ngāue’i mo fai’aki ho’o ngāue ‘i he taimi ko ia ‘oku ke fehu’ia ai e ngāue ‘a e Pule’anga mo e ‘Atita.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhinga foki ia Sea ‘eku hanga ‘o ‘ohake.

‘Eiki Sea: ‘E *valid* ho’o fehu’i ‘o kapau ko ha lipooti kuo tali ‘e he Fale, ke hoko ko e me’angāue ke fai’aki ho’o fekumi. Tau tali e lipooti, pea ke ngāue’aki e lipooti ke fai’aki ho’o faka’eke’eke. ‘Oku ‘ikai ha me’a ‘e maumau ai. Lava e me’a ‘oku ke fiema’u, lava e faka’amu ‘a e ‘Atita, ‘o fakahū mai ‘ene lipooti fakatatau ki he lao.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko e ki’i poini pē na’a ku loto pē au ia Sea ke ‘ohake ke fakatokanga’i. ‘Oku ou mahino’i ‘e au ia ‘a e me’a ko eni ‘oku hoko Sea. Ka ko e poini eni na’a ku loto, na’a ku loto ‘eku feinga atu ki he Sea e Komiti Kakato ke ‘ohake e ngaahi pole, pea ko e me’a ia ko ē na’a ku hanga ko ē ‘o fakatokanga’i.

Ko homau ivi fakapa’anga ‘a ia ‘oku ‘omai ‘i he patiseti fakata’u ‘a e Pule’anga, ‘oku hoko ma’u pē ia ko e pole. ‘A ia ko e fo’i fiema’u ko eni na’e ‘omai he lipooti atu, mo ‘omai he lipooti atu. Ko u ongo’i hangē ‘oku tau lele noá hangē ‘oku tau tuki ‘ea, kae ‘ikai ke *address* e me’a ‘oku ‘omai ‘e he ngaahi potungāue ke ‘aonga hotau taimí Sea. Sea ko e motu’a ni...

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘e sai pē ke u tokoni atu ki he Fakafofongá. Kapau pē te ke tali pē ke u tokoni atu ki he Feitu’ú na.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atú kae ‘oleva ke ‘osi atu ‘eku poini he ‘oku mahu’inga kia au e me’a ia ko ení pea ‘oku ‘ikai ke u loto au ke mole noa’ia hoku taimí ‘i Fale Aleá ni.

‘Eiki Sea: ‘Ikai ke tali ho’o tokoni.

Paula Piveni Piukala: Pea kapau ko e ‘ātungá ia ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e hā ko ā e ‘uhinga ‘etau ‘i Falé ní. Ke ‘osi e ta’u, palopalema ko ē ko ē na’e *identify* mai ‘e he ‘Atitá kei hoko pē ia. ‘Osi e ta’u, ka ko ‘eku poiní pē ko e fē taimi te tau ako aí. Sea, ko e toki pongipongi eni he ‘aho ni ...

Vaea Taione: Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘a’aku ia Sea. Ko e ‘uhinga pē maumautaimi ko e ‘ikai ke, ke tokanga mai ‘a 7 ke ‘omai ‘ene lipooti ko eni ko ē ‘i he ta’u kuo ‘osi mo e me’a, ‘a ‘ene Lipooti Fale Alea Sea. ‘Oku te’eki ke lipooti mai ia kae ha’u ia ‘o talamai e me’a ko ení.

'Eiki Palēmia: ‘Oatu ai pē ki’i fakatonutonu ko eni Sea. Ko e me’a mahu’inga heni ‘e Fakafofonga ke fakafaikehekehe’i ‘etau Tu’utu’uni, he kapau te tau malanga toe malanga pea tuku ā ke tau femalanga ā ‘i he fo’i taimi ni Sea.

Paula Piveni Piukala: Te tau malanga ...

'Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ...

Paula Piveni Piukala: He ko e mahu’inga ia ‘etau ō mai ki Fale ni he ko e Fale Alea eni.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko e ‘uhingá leva ia ...

Paula Piveni Piukala: Ke tau alea he me’a ‘oku tau faí ke ‘aonga ...

'Eiki Palēmia: Na’e ‘i ai ‘a e tu’utu’uni Fakafofonga Tongatapu 7, ke ke muimui ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ongo’i ‘e au ‘oku hangē ‘oku faka’ea pē ‘etau me’á, ‘oku ‘ikai ke ha’u pē ‘o ‘alu ...

'Eiki Palēmia: Pea ‘oku ‘ikai ke ke fa’ifa’iteliha pē koe ‘o kaikaila holo heni. ‘Oku ‘ikai ke ke fa’iteliha! Tau muimui he laó mo e faitu’utu’uni ‘a e Falé ni.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau te tau muimui he lao ‘o ‘ohake e laó ko e Palēmia pē ‘oku ne maumau’i lahi taha e lao he fonua ni.

Kole 'Eiki Palēmiá ke fakatokanga’i e tukuaki’I ‘oku fai ‘e Tongatapu 7

'Eiki Palēmia: Ko ia ko e tukuaki ē ‘e taha ē Sea ke fakatokanga’i pē Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ‘ohaké ‘a’aku ia ke ... fakatokanga’i ...

'Eiki Palēmia: ... ‘ai ke hokohoko atu ho’o fakamo’oni ke ke hanga pe ia ‘o toe ‘ai pē me’a ‘oku kovi kia koe.

'Eiki Sea: Tongatapu 7, 'Eiki Palēmia mahino ‘a e ‘ū poini ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e lipooti eni ‘e 2 Sea.

'Eiki Sea: Ko ia, ‘oku mahino ho’o poini Tongatapu 7 pea ‘oku tui mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he Hou’eiki e me’a ‘oku ke tokanga ki ai. Na’e ‘osi ai e lipooti na’e ‘omai ‘e he ‘Atita ta’u ki mu’a, fakatokanga mai ai, nounou ‘enau ivi mo ‘enau me’angāue mo e vahe ‘a e kau ngāue mo e tokosi’i ‘enau kau ngāue mo e me’a ko ia. Lipooti ko eni, me’a tatau pē.

‘A ia ko e me’a ‘oku fakatokanga ki ai ‘a Tongatapu 7, ke tau tokanga ki he me’a ‘oku kole ko ē ‘e he 'Atita Senialé he na’e ‘osi fakahū pē e lipooti ki mu’a pea ko eni ‘oku fakafoki mai pē e lipooti ko eni.

Ko e taimi ke tau tokanga ki ai e taimi ‘oku paasi ai ‘a e Patiseti ‘a e Pule’angá. ‘Oku ne fakaivia’i ‘a e pa’anga ‘a e 'Atita Seniale, ke mou manatu’i ki he Patiseti hono hokó. He ko eni ‘oku fakahū mai pē he lipooti ko eni ‘a e ngaahi tōnōnou ki he fakaivia’i ‘a e kau ngāue ko eni ‘a e 'Atita Senialé. Me’a mai 'Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala Pule’angá fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u ‘Atitá

'Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea kae 'uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. ‘Ai pē ke ki’i fakamahino’i pē ‘a e ki’i me’a pē ia na’e fakahoko atu pē he taimi na’e fai ai ‘a e fakamatala Patiseti. ...

<004>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Pa’anga: ... Ko e Potungāue ‘Atita Sea ko e taha ia e ngaahi potungāue na’e tuku pē ia ko e hā ‘enau fiema’u ko ē na’e talamai pea ‘oange kakato pē ia he ta’u fakapa’anga Patiseti ko eni he 2024. Ko e tali ia ‘a e Pule’anga ki he me’a ko eni ko eni na’e hoko heni. Pea ko ē na’e ‘osi fai pē talanoa mahino mo e ‘Atita Seniale ko e kakato ai ‘ene fiema’u pea ‘oange katoa pē. Mālō Sea.

Tui mahu’inga ke fai ha ngāue ki he ngaahi palopalema ‘ohake he Lipooti Fakata’u ‘Atitá

Paula Piveni Piukala: Ko u fakamālō atu au Sea ki he Minisitā Pa’anga ko e poini pē ia ‘a’aku. Ke fai ha me’a ke ‘osi ange ta’u *eliminate* e palopalema ‘oku ‘ohake. ‘Oku ou ongo’i ‘e au ia hangē ‘oku ta’e’onga hotau fatongia he taimi ‘oku toutou ‘asi mai ai e fo’i poini tatau he ta’u ki he ta’u ki he ta’u. Ko e anga pē ko e anga ia ‘eku fakakaukau Sea ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ko ha me’a ‘uhinga pē au ia ke tau fakalakalaka’i ‘etau ngāue ‘osi atu e ta’u tau lava fakalakalaka’i atu ha ngaahi matavaivai mālō Sea.

Palōti tali Lipooti Fakata’u e ‘Ofisi e ‘Atita Senialé 2022/2023

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ko ia ‘oku loto ke tali e Lipooti Fakata’u e ‘Ofisi e ‘Atita Seniale 2022/2023 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni ko e toko 20.

'Eiki Sea: Mālō me’a mai ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie. Ko e ko e laumālie foki ‘eku fokotu’u atu Sea he ko e taha eni ‘o e ngaahi faka’ilonga ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku hoko. Kapau ‘e ‘alu ha ngaahi fika ki ‘olunga ‘oku mahino ko e *indicator* ia pē ko e fakatokanga mai ia ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku hoko ka ‘oku ‘ikai ke fai ha ngāue ia ki ai. ‘Ikai ke ngata ai ‘oku ne talamai kapau ‘oku fai ha ngāue ki ai ‘oku ‘ikai ke fe’unga e ngāue ia ‘oku fai ki ai. ‘A ia ko e taha pē eni ‘o e ngaahi faka’ilonga.

He ‘oku hā mai ‘a e ngaahi faka’ilonga kehe ia Sea ‘i he ngaahi lipooti kehe hangē ko e Lipooti ko eni e 2023 pea ko ‘eku fakatātā pē eni. Kuo ‘alu hake mei he 133 miliona ‘i he 2022 ‘a e *asset* ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia pē ‘oku ‘i fē ‘ia. ‘Alu hake ia he lipooti ko eni ‘oku fakafoki ki he Komiti Pa’anga 577.8 miliona. Sea ko e me’a ia ‘oku fai ai ko ē hoha’a ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ia ‘o mahino’i pē ko e hā hono maumau hā hono hā hono fakamamahi ke ‘omai pē ‘oku ...

Lord Tu’ilakepa: Sea te u lava pē ‘o, te u lava pē ‘o tokoni atu ki he Feitu’u na Fakafofonga ke ‘uhinga ka tau, nga’unu pē ‘etau ngāue, ‘ai pē ke u tokoni lelei atu pē ki he Feitu’u na.

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Kole ki he Fakafofonga ‘Eua 11 ke tohi’i ‘ene Fokotu’ú ‘o fakahū ki he Sea

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku tokoni ki he Feitu’u na ko ‘etau Tu’utu’uni ko u kole atu ki he Feitu’u na ke ke me’a atu mu’a ‘o tohi’i ‘o ‘omai ‘a e fokotu’u ko ia he ‘oku mahu’inga he ‘oku mo’oni e Feitu’u na. Ke ‘ilo ho’o me’a mai hená ‘osi pē ia pea tuku heni ‘ikai ke ‘i ai ha fai ha ngāue ki ai.

Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e me’a ‘a Tonga 7 ko e me’a ko e tuki ‘ea. ‘Oku fiema’u ke fokotu’u pea te tuki’i ke mahino ‘oku patō. Ko ho’o fo’i tuki’i ‘a’au ‘oku fai ko ena, ‘ikai ke ‘ikai ke lava ha me’a ia ai. Fai mo ke ‘omai ‘a e fokotu’u ki he Sea pea ‘i he Sea leva te tau ‘ave ki he Pule’anga. Me’a ko eni ‘oku fiema’u ke ‘omai e me’a ko eni pea mahino leva ‘oku mālohi fe’unga ki ho’o, ho’o nima ki hono tuki’i ko ē me’a ko ia. Pea kapau ko ho’o ki’i pehē pē ‘a’au, ‘ai ange ‘ai hake ange ho nima ke u sio atu angé pē ‘oku ke tuki fēfee’i e. Uehe ngalo ange foki na’e ‘ikai ke ke kau koe he tukituki he taimi ko ē. Ko u kole atu ki he Feitu’u na, ‘alu ‘o ‘ai mai ha’o fokotu’u. Lisi kotoa mai e me’a ko ia pea tau fokotu’u leva ki he Pule’anga pea ‘oku mo’oni leva ai ‘a e Tongatapu 7.

Taniela Fusimālohi: Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Tau hokohoko atu ‘etau ngāue.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko e ‘oku ou fakamālō pē au ki he tokoni ko eni Sea ka ‘oku ‘osi fefeka pē ‘a e lea ia ko eni ko u ‘oatu mo e fokotu’u ko eni, ‘osi fefeka ‘aupito ‘iate ia pē. ‘Ikai pē fiema’u hoku nima ia ‘o’oku. Ko e me’a ko eni ‘oku ‘osi fefeka pē ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e me’a leva ‘oku ou ...

Lord Tu'ilakepa: Ka u ki'i tokoni faka'osi pē ki he Feitu'u na. 'Oku ke mea'i e me'a ko e fefeka e lea? Fai pē ia he ngaahi fakataha pehē ni 'osi pē 'a'ana ko 'ene 'osi 'a'ana ia. 'O ke mea'i pē ka fai ha fono, fefeka fakafakataha ko 'ene 'osi pē 'a'ana kuo 'osi ia. Ke 'ilo e fakafoki, 'a e fefeka ko ē 'oku 'ai 'o tohi'i 'o 'omai ki he Fale ni, me'a ē hono poho ē 'e hokohoko atu.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me'a ko ē nau 'uhinga ko ē ki ai 'aneafi 'a e me'a ko e loto ngalongalo 'a e Pule'anga. Ko e fokotu'u eni 'oku 'aonga ko e fokotu'u ko ē na'e fai atu ki mu'a atu ke 'omai, 'oua 'e fakapulipuli e totongi fakafufū ko ē na'e fai 'i tu'a he *levy* e sipoti ko e fokotu'u na'e fai. Ko e me'a ko eni fekau'aki 'oku 'omai he fakamatala ki he tu'unga 'oku 'i ai e *TDB* pē 'oku kei mo'ui ko ā pē 'ikai. 'Oku 'ikai ke mai ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ai ka u ki'i tokoni atu.

Taniela Fusimālohi: Ko e 'eke he 'Atita Seniale ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Taniela Fusimālohi: Ko fē 'a e 'ū *certificate* 'a e Lulutai?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai ko 'eku ki'i tokoni pē.

Taniela Fusimālohi: Ngalo ia ke 'oange ki he 'Atita Seniale.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e fakatonutonu pea ke me'a hifo ki lalo.

Taniela Fusimālohi: *Oh. ...*

<005>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Sea ko u ki'i fakatonutonu pe koe'uhī he ko e 'uluaki pe ke mahino pe ia. Ko e ngaahi fokotu'u ko ē ko ē 'a e 'Atita Seniale 'oku konga lahi eni ia pea 'oku katoa pe ia he lipooti he 2022 mo e 2023 'osi 'omai ia, ko ē. Ko e me'a ko ē ko ē ke toe 'omai ha ngaahi fokotu'u kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fokotu'u kehe ia na'e 'asi ha lipooti. Ka ko e fakamā'opo'opo mai eni he 'Atita Seniale 'a e ngaahi fokotu'u mei he ngaahi lipooti 'omai he lipooti ko eni.

Na'e me'a foki 'a Tongatapu 7 talanoa 'i he me'a fakatu'apule'anga ko ē ko e *PEFA*. Ko e fatongia sivilivi'i ko ē he Fale Alea ia ko ē 'a e *PEFA* ko 'enau muimui'i 'a e ngaahi fokotu'u 'a e 'Atita pe 'oku fakahoko pe 'ikai. 'Osi lahi fe'unga e fokotu'u ia ko eni ke kamata ai ha ngāue muimui'i atu ia. Kapau 'oku 'ikai ke fe'unga e 300 ko eni 'oku 'osi 'asi mai tānaki mai mo e 600, ka ko e me'angāue ko ē 'a e Fale ni ki hono fakahoko hono muimui'i pe 'oku fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u 'a e 'Atita, 'osi 'i he Fale pe ke fakahoko 'a e fatongia ko ia. Kamata he fu'u fokotu'u ko eni 'oku 'asi he fakamatala 'a e 'Atita he 2022 mo e 2023. Ka toki 'i ai ha me'a ia toki pehē 'oku tānaki mai toki 'omai pe ia mei he 'Atita Seniale. Ka ko e anga pe ia 'o e fakatalanoa atu Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke u mahino’i ‘e au pe ko e hā e me’a ‘oku ‘ai ke fūfuu’i. Ko e me’a ia ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai he lipooti ‘oku ‘omai ai e ‘ū fokotu’u ko e fokotu’u pe ia ‘e 209. Ko e fokotu’u ē ‘e 950, ko fē fokotu’u ia ‘e 700 ko ē ‘oku toe? Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai, he ‘oku ‘ikai ke u fehu’i ia ‘e au ke u ‘ilo. Ko e fehu’i ia ke talamai ke ‘ilo ‘e he kakai totongi tukuhau pe na’e ‘ave ki fē ‘a e pa’anga, pe ko e hā e me’a na’e fai’aki, pe ko e hā ‘a e lau ‘a e ‘Atita Seniale ko e fo’i me’a mahu’inga ia. Ke fakatonutonu e halanga ‘o e tukuhau hangē ko e me’a na’a ku talanoa ki ai ‘anenai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pe Sea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku fūfuu’i he ‘Atita Seniale ha me’a ‘oku ‘ikai ke ‘omai ki he Fale ni. Ko e fatongia ia ‘oku ‘i ai hono lao pea ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ia ‘a e ‘Atita Seniale ki he me’a ko ia. Ko e pehē ko ē he Fakafofonga ‘oku fūfuu’i ‘oku ‘ikai foki ko ha lipooti eni ia ‘a e Pule’anga ka ko e lipooti ia ‘a e ‘Atita Seniale. ‘Oku ‘ikai ke u tui pehē pea ko e fakatonutonu ia.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai pehē ia ko e fūfuu’i he ‘Atita Seniale ko e ‘ikai ke fie ‘omai ia ‘e he Pule’anga ko e me’a ia. ‘Ikai ke loto nautolu ke tau ‘ilo ki he ngaahi me’a ko eni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku talaatu atu ...

Mateni Tapueluelu: Sea tokoni pe mu’a Sea ki he ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea, ko ‘eku ‘ai atu pē ko e lipooti ko e lipooti ia ‘a e ‘Atita Seniale.

Mateni Tapueluelu: Ki’i tokoni pe mu’a ki he kaungā Fakafofonga ki ‘Eua 11 Sea. Ko e kole pe ‘e lava ke ne tohi’i mai ‘ene *Motion* ‘o fakahū he ‘oku toki *due* katoa e ngaahi *Motion* he ‘aho 1 he mahina katu’u, ‘oku kei ‘atā.

Sea ko e me’a eni na’e tokanga ki ai ‘a e Komiti Pa’anga hono ‘ohake ko e taimi ko ē ‘oku tohi ai e ngaahi *Motion* ‘oku mahino ange hono tohi ke mahino mei ai ‘a e *Terms of Reference* mo e me’a ‘oku fiema’u, kae ‘oua ‘e fakamatala ngutu mai. He ko u pou pou au ki he’ene me’a ‘oku fakahoko Sea, ka ko e me’a ‘e pehē ni. Te tau tipeiti tautolu he toenga ‘o e ‘aho ni, ‘oku toe ‘etau lao ‘atautolu mo e ‘aitemi ki ‘apongipongi. Pea kapau ‘e ngali tau lele ‘ovataimi mahalo ko e ‘aho ni pe ia. Ko ‘apongipongi na’e tufa mai ki he Hou’eiki ‘a e tohi fakaafe ki he 5:30 ‘apongipongi.

Mahino e me’a ia ‘oku tokanga ki ai pea ‘oku fai e pou pou ka ‘oku faingofua *simple*, ko e tohi’i ‘o ‘omai ki he ‘ofisi e Sea pea ‘oku tu’utu’uni leva ia he taimi ko ia Sea ke fai e ngāue ki ai pea ‘omai. Te tau malanga tautolu heni, ‘e ‘osi e houa ia ‘e 4 ‘oku kei ta’emahino pe ia pe ko e hā e me’a ‘e fai. Ko e tokoni ki ai Sea ‘ofa mai ke tau ‘alu he hala ‘oku nounou pea mahino pea ‘e tu’utu’uni ia ai Sea kae pau, ka tau hoko atu mu’a mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu pe Sea toe pe lipooti ‘e ua Sea mei he ‘aho ni mo ‘apongipongi. Ka ko u tui ki he me’a ‘oku ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ke talanoa’i e ‘isiu he’ene kei *relevant*.

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā hono maumau ka tohi'i atu he kalake 'a e me'a 'oku ne fakamatala mai he 'oku 'osi tu'u ai.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea, 'oku 'ikai ko ha lipooti.

Paula Piveni Piukala: He 'oku kei *relevant* e keisi ko eni.

'Eiki Sea: Hou'eiki kātaki pe Tongatapu 4 'oku 'ikai ke u tali ho'omo feme'a'aki. Me'a hifo ki lalo 'Eua 11. 'Oku mahino ho'o fokotu'u ka ko u kole atu ke 'omai e tohi hangē ko e me'a ko eni 'oku tokoni mai ko eni 'a Tongatapu 4.

Ko e tokoni atu ki he me'a ko ē 'oku ke tokanga ki ai. Na'a ku 'osi fakataha mo e 'ofisi 'o e 'Atita Seniale 'aho ni pea na'a ku kole ange ki ai ke ne 'omai e fakaikiiki 'a e ngaahi fokotu'u ko eni 'e 950 'a e feitu'u na'e 'ave ki ai, he 'e makatu'unga ai 'a e feitu'u te ke fai ai ho'o kole.

Ko e ngāue ko ē 'Atita 'oku ngāue ki he 'ofisi 'o e vāhenga fili 'e 17. 'A ia ko e Lipooti 'Atita ko ia 'osi 'ia moutolu na'e 'osi 'omai. 'Oku tākaki mai ki ai pea mo e ngāue 'a e 'Atita ki he ngaahi kautaha ko eni 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku 'ikai ke 'omai ki he Fale Alea. Ko e me'a ko ia 'e kole ia ki he Pule'anga ke faka'atā mai mei he Kapineti 'oku 'ave ki ai. Ko e 'Atita ko ē ngaahi...

<003>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Sea: ... potungāue ko ē Pule'anga mo e ngaahi kautaha ko ē Pule'anga 'oku fakahoko ia 'o 'ave ki Pule'anga te mou kole moutolu ki ai. Ko e ngaahi 'atita ko eni na'e fakahoko 'e he 'Atita Seniale ki he 'u kautaha *private* taautaha 'oku 'ikai ke ai ha'ane felāve'i 'a'ana pea mo e ngāue Fale Alea 'ikai ke mou kole moutolu ki ai.

'A ia ko hono fakaikiiki mai 'a e 950 'oku 'ikai ke tau 'ilo hono vahevahe na ko e me'a ko ē 'oku felāve'i mo e me'a 'oku mou fiema'u ko e 50 pe ko e 900 'oku 'ikai ha'ane felāve'i 'ana pea mo ho'omou fiema'u. Ka 'oku 'ikai ke tau 'ilo ko e 'uhinga ia na'a ku kole ai ki he 'Atita Seniale ke ne talamai ko e hā vahevahe ko ē 950.

Ko e hā e lahi na'e 'ave kia moutolu kau Fakafofonga 'i ho'omou ngaahi vāhenga 17, ko e hā e lahi na'e 'ave ki he ngaahi kautaha ko eni e Pule'anga he ko ia te mou fai e kole ki ai. Ko e hā e lahi na'e 'ave ki he ngaahi 'atita ko e na'e fakahoko ki he *MDA* 'u *Ministry Department* mo e *Agency* ko eni e Pule'anga 'a ia 'oku 'i ai 'ene felāve'i ki ho mou fiema'u. Pea mo e hā e lahi e ngaahi *recommendation* e 'Atita na'e 'ave ki he 'u kautaha *sector* taautaha 'oku 'ikai ke ai ha'ane felāve'i 'anautolu ia pea mo ho'o mou fiema'u.

'A ia 'oku fiema'u ke toe fakaikiiki mai he 'Atita Seniale 'a e 950 'a e *recommendation* ko e 950. Ko e hā e 'u konga ai felāve'i pea mo e fiema'u e kau Fakafofonga ke mahino mei ai ho'o fokotu'u pea ke 'omai tohi leva. 'A ia ko e kole ko eni na'e 'osi 'ave pe 'anenai ki he 'Atita Seniale pea ko u tui 'e ma'u mai e tali ki mu'a he Mōnite. Ke tokoni ki ho'o fa'u *motion* pea ke fakahū mai leva ia ke feinga'i ke tēpile ki mu'a he 'aho 'uluaki ko ē mahina kaha'u.

Taniela Fusimalohi: 'Io, mālō 'aupito Sea ko e kae ko e fokotu'u ē na'a ku 'osi, 'a 'aku ia kuo 'osi tohi'i ia 'e au, kae sai pe kau hanga ā 'o fa'u fakalelei ha 'omai 'a e fakamatala ko ena.

‘Aisake Eke: Sea ko e ki’i fakahoha’a atu pe mu’a tapu mo e Feitu’u na mo e ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku ki’i fakahoha’a atu pe felāve’i pea mo e tokangaekina ko eni ki he ivi ngāue ko eni ‘a e Potungāue ‘Atita pea pehē ki he ngaahi kau ngāue mo e me’a. Ka na’e ‘osi fai, ‘osi ‘omai foki ‘ene palani ngāue ko eni ‘a, ki he ta’u fakapa’anga ko eni. Na’e ‘osi ngāue ki ai e Komiti Pa’anga ka ‘oku ‘osi fokohū ‘osi fakahū hifo ki he Kalake toe pe ke hū mai ki heni. Ka na’e ‘i ai e ‘u tali ia ‘osi ‘omai ‘i he ‘Atita Seniale ki he ngaahi me’a ko ia felāve’i mo ‘ene pa’anga mo ‘ene me’a ki he kau ngāue Sea ko e toe pe ke toki hū mai kae toki fai ha feme’a’aki ki ai ka ‘oku ‘osi fai e fetalanoa’aki mo nautolu. Mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

**Faka’amu Tongatapu 7 ke ‘osi e ta’ú kuo fai ha ngāue ki he ngaahi pole lipooti
mai he Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Atita Senialé**

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Ko e ‘uhinga pe ‘eku ‘ohake e ‘isiū ko eni Sea ko e faka’amu ‘a e motu’a ni ke lava ‘o ‘osi e ta’u ni kuo tau lava fai ha me’a ki he ngaahi pole ko eni. Ko e ‘uhinga ‘ene mahu’inga ka au he ko e fo’i pole ‘oku 4 pe Sea. Taha e ngaahi pole ‘oku ‘asi te u, ko e lau ko e ko ē ‘e he pole fika 4 ko e pole angamaheni pe. He ‘ikai ke taimi totonu ‘a e ngaahi ngāue ‘a e ‘Atita ko e tōmui e ngaahi fakahū mai e ngaahi fakamatala pa’anga.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Tokanga Tongatapu 4 toe ‘ohake ngaahi me’a ne ‘osi fakapaasi he Falé

Mateni Tapueluelu: ‘Osi paasi fo’i fakamatala ia ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ki he ngāue ...

Mateni Tapueluelu: ‘Osi paasi.

Paula Piveni Piukala: ‘Osi mahino ia kia au ka ko e ‘uhinga eni ki ha ngāue ke fai.

Mateni Tapueluelu: Kapau ‘oku mahino Sea pea tau fou ‘i he ‘etau Tu’utu’uni.

Paula Piveni Piukala: Ko e anga ia ‘ene a’usia Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e me’a ‘oku paasi ‘osi paasi.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku poini ‘oku pehē ni.

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ou kole atu Sea ke ta’ofi mai e fa’ahinga maumau tu’utu’uni ko eni Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e *late submissions*.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e *late submissions*.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku ai ha’o fehu’i pe ko ha’o fokotu’u.

Paula Piveni Piukala: *Okay.* Sea ko ‘eku tokanga ko e hā ‘etau me’a ‘e fai ki he ngaahi pole ‘e 4. ‘Osi tali pe tali ‘etautolu ‘oku ‘omai ko ‘enau mata vaivai ia ka ko u tokanga ke ‘oua te tau tuki ‘ea, ke ‘oua ‘e toe ‘asi mai e me’a ko eni he ta’u fo’ou.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Aki ‘etau hanga ‘ai ha *resolution* he Fale ni ...

**Kole 'Eiki Sea ki Tongatapu 7 ke fakahū mai ha'ane fokotu'u ki he kaveinga
'oku tokanga ki ai he Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale**

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ko ‘eku tokoni atu ki he me’a ‘oku ke vili ki ai, ‘omai ha’o fokotu’u ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ...

‘Eiki Sea: Ke fai ki ai e feme’a’aki he ‘oku ke fehu’i mai koe ki he Fale ke tau tipeiti ke ‘oatu pe ko e hā e me’a ‘e fai.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga Sea he ko e lipooti eni ‘oku ‘i heni ko e ‘uhinga ai ‘eku *raise* ko e *issue*. He ko e fakalea ko e ko ē he faka-pālangi ‘oku pehē ni, ko e *challenge* ko eni ‘a e potungāue ko eni *is the late submissions*. *Late submissions and the quality of financial statement*. Sio ko e ‘isiu ko ia ko e ‘isiu nounou mo mahino ngofua. Ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ki he ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ke *address* he *process*. He ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘e pehē ‘e toki fai hake pe ha ‘aho ‘e taha. Ko e fo’i founa ngāue ...

‘Eiki Palēmia: Sea ...

Paula Piveni Piukala: Mei heni mei he ta’u fakapa’anga ko eni.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu ā ‘e au tau tipeiti ā tautolu ‘i Fale ni. Ko e fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ko e tipeiti.

‘Eiki Palēmia: Ko e lipooti ko eni e ‘Atita ‘oku me’a ki ai, na’e ‘osi ‘ave ki he Komiti Pa’anga pea na’e ‘osi ‘omai e tali ‘a e Pule’anga ki he ngaahi me’a ‘oku fehu’i ai, ka ‘oku ‘ikai ke ngata pe ia he Pule’anga ‘a e ngāue ‘a e ‘Atita. Ka ko e ‘uhinga ko u me’apango’ia au Sea he ‘ikai ke tau fai ki ho’o tu’utu’uni ‘omai ha tohi hangē ko ...

<007>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Palēmia: ... ho tu’utu’uni ki he ‘Eua 11...

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘etau Tu’utu’uní ...

‘Eiki Palēmia: Ke ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku *verbal or written, oral or written*, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ‘ohake he ‘oku *relevant* ia he lipooti ko ení.

‘Eiki Palēmia: ‘Io. Pea kei tatau pe Fakafofonga pea ko ‘etau Tu’utu’uní ‘oku tau lea faka-Tonga.

‘Eiki Sea: ‘Oku mahino ia Tongatapu 7 ka ko ‘eku kole atú ke ‘omai ho’o fokotu’ú.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ko ha fokotu’u ia ‘e *complicated*. Ko e fu’u me’a ko ení ko ‘eku *raise* hake pe ‘isiu ko iá ‘o hoko ko e ‘isiu. He ko hono ‘uhingá Sea, sio mai ki he ngaahi fu’u naunau ko ení ‘oku lahi ange e me’a. Ko ‘eku ‘uhingá ko e *relevant* ko ē ko ē, taimi eni ‘etau talanoa he lipooti ko ē ...

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu Sea fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uní.

Paula Piveni Piukala: 4 pe fe’unga pe mo e fo’i fokotu’u pole ‘e 4.

Mateni Tapueluelu: Tau Tohi Tu’utu’uní ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu pe ‘i me’a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tohi Tu’utu’uní, Tu’utu’uni 39 Sea, ‘i ai ha me’a kuo ‘osi paasi, kuo ‘osi. ‘Oku ‘atā pe ia ke ne fakahū mai ha’ane fokotu’u ...

Paula Piveni Piukala: Paasi ia ...

Mateni Tapueluelu: Ka mou me’a mai Hou’eiki ...

Paula Piveni Piukala: Pea hoko ko e naunau pea ko ‘eku talanoa atu au he naunaú.

Mateni Tapueluelu: Me’a mai Hou’eiki, ‘oku ‘ikai ke ne ‘omai ha’ane fokotu’u, ‘oku ‘ikai ke ne ‘omai ha fokotu’u ...

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ia ko ē, ‘uhinga ai ‘etau palopalemá ko e ngangaú.

Mateni Tapueluelu: Ko e ‘isiu pe ia Sea pea ko u kole atu ke ta’ofi mai Sea, kae faka’apa’apa’i ‘etau tu’utu’uní.

‘Aisake Eke: Sea ko u ki’i kole atu ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Aisake Eke: Ke ki’i fakahū atu mu’a e ki’i ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ngofua ke u ‘ohake ha’aku fokotu’u ‘i heni he ‘isiu ko ení. ‘Osi tali ia mahino ia. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke tau ngūngū tapu lea ki he lipooti ko ení.

‘Eiki Sea: ‘Atā e fokotu’ú Tongatapu 7 ka ‘oku ‘ikai ke mahino kia au ho fokotu’ú.

Paula Piveni Piukala: ‘E mahino kapau ‘e tuku ‘enau fakalea ...

‘Eiki Sea: Me’a mai koe kia au ko e hā ho fokotu’ú he ‘oku ‘oatu ho faingamālie.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke fakatokanga’i Pule’angá ‘a e ngaahi pole fokotu’u mai Fakamatala Fakata’u ‘Atitá

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fokotu’ú he ‘oku 4 pe, ke ‘i ai ha *special attention* ‘a e Pule’angá. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o ‘ai ke fakamālohi’i ka tau hanga ‘o fakatokanga’i ke ‘oua ‘e toe hoko e fo’i fokotu’u ‘e 4 ‘oku ‘omai ko ení. ‘Uluaki ko ‘enau palopalemá ko e lahi ange ‘a e mole ‘a e kau ngāue taukeí ‘uluaki ia. ‘Oku ‘ikai ke u tui na’e *repeat* pe eni Sea, ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘ohaké ke hoko ia ko ha ‘isiu ke tau *continuously improve*. Ua ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea ‘ikai ko ha fokotu’u ē ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e vāhengá.

Mateni Tapueluelu: Ko e fakamatala malanga ia ...

Paula Piveni Piukala: Tolu.

Mateni Tapueluelu: Mo e tipeiti Sea. Kapau ‘e te ne pehē mai, hiki e vāhengá pea ‘ai tau pehē ha *retention fee* ‘a e kau ngāue ko ia ‘Atitá.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko hono ‘uhingá ke ‘oua te nau toe hiki ki ha sekitoa taautaha.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i ai e lea meí he ‘enisiniá ‘oku pehé ni Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e fakamatala ia ko ē Sea te tau lōloa tautolu ko e toe malanga ia.

Paula Piveni Piukala: Kapau ko e me’angāue ho puha me’angāué ko e hāmala pē te ke *treat* ‘e koe me’a kotoa pe ko e fo’i fa’o. Kapau ko ho taukei ko e Sela pē te ke lau pe ‘e koe ko e kau pōpula kātoa eni.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko u fokotu’u atu ki he Tongatapu 4 ...

Mateni Tapueluelu: Mou me’a mai Hou’eiki ...

Paula Piveni Piukala: Me’a pe ia ‘i lalo hē ...

Mateni Tapueluelu: Me’a mai Hou’eiki ki he fa’ahinga to’onga ko eni Sea.

Paula Piveni Piukala: He ‘oku ‘i ai e me’a ia ko u hoha’a au ki ai he ko hono ‘uhingá ko e hū atu e lipootí ...

Mateni Tapueluelu: Ko u ‘osi fokotu’u atu ‘e au ‘a e Tu’utu’uní, 39 ‘Eiki Sea. Kuo ‘osi paasi e me’a ko ení, kapau ‘oku ‘i ai ha fokotu’u, lelei ange ke tohi’i mai ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea na’á ke ‘osi fakahoko mai ...

Mateni Tapueluelu: Ko e malanga ē ia. Kapau ...

Paula Piveni Piukala: Na’á ke ‘osi fakahoko mai Sea ...

Mateni Tapueluelu: Kapau ko ‘ene me’a na’e ako ki aí ko e lomilomi komipiuta, lomi’i atu pe ...

Paula Piveni Piukala: Tali ē ka u ...

Mateni Tapueluelu: *Enter* pea ngāue ...

(Na’e tamate’i mai leva he ‘Eiki Sea’ ‘a e maiká ‘o ‘ikai ongo mai ha lea ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4 mo Tongatapu 7.)

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u tali e ...

Paula Piveni Piukala: ... (*‘ikai ongo lelei.*)

‘Eiki Sea: Me’a hifo ki lalo, ko u tali e fakatonutonu ko ē ‘a Tongatapu 4. Tongatapu 7 ko e tali ko ē na’e ‘ave ki ‘Eua 11 ke fa’u mai ha’ane tohi fokotu’u hangē pe ko koe, fa’u mai ho tohi fokotu’u. Fokotu’u ko ena ‘e 4 ko ení ‘okú ke me’a mai ki aí ke me’a ki ai e Hou’eiki ‘oku ‘atā pe ia ki he Falé ke nau toki me’a ki ai pea ‘omai ha tali e Pule’angá ki mu’a he mahina kaha’ú.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e, na’e ‘i ai e ki’i fokotu’u ...

‘Eiki Sea: 11.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke fai ha tokanga ki he ivi ngāue ‘Ofisi ‘Atita Senialé mo e Fale Aleá

Taniela Fusimālohi: Hono 2 ‘ona ia na’e ‘ai ke ‘oatu. Sea ko e fokotu’ú ko e me’a ko ē na’e fai ki ai e tālanga ‘aneafi ki he *capacity* pe ko e ivi ngāue ‘o e ‘Atita Senialé mo e Fale Aleá. Na’e fai e talanoa lahi ‘o mahino ‘oku tōlalo ia he ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakahoko fakalelei ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Aleá pea mo e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Senialé ‘a e ngaahi fatongiá ko e tō lalo hono ivi fakangāué, fakakaungāue mo e fakame’angāue.

Ka ko e fokotu’u atu Sea ke fai mu’a ha tokanga ki ai, na’á ku fakakaukau Sea ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ‘osi pe ení ho’o me’a mai Sea, ko ‘eku ‘eke atu pe au ki he Feitu’u na pe ko e hā leva ‘etau me’a ‘e faí. ‘Osi pe ho’o fokotu’ú na’e ‘osi me’a ange pe kia 11 ke ‘alu ‘o faitohi mai. Ko ení ‘okú ke toe faka’atā pe ‘e koe ke tau lele pe he fo’i ta’emahino tatau pe. ‘Ai pē pe ‘oku tau mahino ki he hā, he ‘oku mole homau taimí. ‘Oku lahi mo e ngaahi

ngāue kehe ke mau ōmai ‘o fanongo he me’a tatau pe, talangata’a atu ki he Feitu’u na ‘i he taimi kotoa pē. Ko e hā leva e me’a ‘oku tau hoko ki ai e Falé ni?

Vaea Taione: Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pe ‘aku ia ki ‘Eua 11 he fo’i fehu’i. ‘Oku mahu’inga e ki’i fo’i me’a ia na’e tokanga mai ki ai. Ko ‘eku fehu’i pe ‘aku ia ‘Eua 11, ko e fokotu’u ko eni ko ē ‘oku faí. Ko e ha’u foki e ngaahi palopalema ko eni he lipootí, ko e ‘ū palopalema ia ‘a e kautaha kotoa pē he Pule’angá ‘oku *identify* mai ia he ‘ū lipootí.

Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ko ē hangē pe ko ‘etau talanoa ko eni ko ē kimu’a mai ia he ha’u e ngaahi me’á. ‘Oku tau toe ‘alu atu tautolu ‘o fakalele ‘a e potungāue ko ē ko ē ‘a e Pule’angá ‘i he *report* ko eni ‘oku ‘omaí. He ko u ‘uhinga pehē he ‘oku ‘ikai ke ngofua ke tau ō fakalele. Ko e kau, fokotu’ú ke fēfē?

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Vaea Taione: He ‘uhingá he ‘oku ...

Taniela Fusimālohi: ‘Ai ke u tali atu ho fehu’i.

Vaea Taione: Hangē ko ‘eku ‘uhinga pe kapau ‘e tuli ‘e he Minisitā ia ha tokotaha ngāue, ‘e fua ia ‘e he ki’i tokotaha ngāue ‘a e hiá.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Vaea Taione: Kae ‘oatu ‘etau fokotu’ú ‘o toe fakalahi atu pe ki he me’a ko ē fakaloto pisinisi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ‘oku ‘ikai ke u hoha’a au ia ki he ‘ū potungāue ‘a e Pule’angá ko e me’a ia ‘anautolu. Ko u hoha’a au ki he ‘ū potungāue ko eni ko e potungāue ia ‘a e Falé, ‘a e ‘ofisi ‘o e Falé mo e ‘Atita Senialé. Ko e me’a ia ‘oku hoha’a au ki ai.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘ai ke u ki’i ...

Taniela Fusimālohi: He ‘oku hangē ‘oku li’aki ia ‘e he ...

Lord Tu’ilakepa: Te u ki’i tokoni atu Fakafofonga ...

<006>

Taimi: 1500-1505

Taniela Fusimālohi: ... ‘Io. Ka ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘e ‘Eiki Sea ...

Lord Tu’ilakepa: Kapau ‘oku ke tali pea ke me’a ki lalo ‘o tauhi ‘etau laó ka u ‘ai ‘eku tokoní.

Taniela Fusimālohi: Ko u tokanga, ko e tokolahi ‘o e Fale ko eni ko ‘eku ki’i lea hake pē ‘oku na kokosi.

Lord Tu’ilakepa: Ke me’a ki hē Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko u sio ... ko e ‘Eiki Palēmiá mo e ‘Eiki Sea ko eni ‘o e ...

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki hē Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Osi pea pehē mai he kakaí ko e hā e me'a na'e, na'e mutumutukū ...

Vaea Taione: Sea ko e ki'i fo'i fakatonutonu eni ia.

Taniela Fusimālohi: Pehē ai ho sētesi. Ko e hā e pea, na'e ...

Vaea Taione: Ko e fakatonutonu eni ia 'o 'Eua 11 Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku totonu ...

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhingá ko 'ena kokosi e me'á.

Vaea Taione: Fo'i fakatonutonu mahu'inga 'aupito eni ia Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'asi ai pē he lekootí ko e pea, na'e. 'Io fakatonutonu mai koe.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Vaea Taione: Fakatonutonu mahu'inga eni ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Vaea Taione: Ko 'eku fakatonutonu 'a'aku ia 'a 'Eua 11. Ko e 'oatu ko ē fokotu'u ko ē ...

'Eiki Sea: 'E Tongatapu ...

Vaea Taione: Ko e 'omai ko eni e 'ū lipootí ...

'Eiki Sea: 8.

Vaea Taione: Ko e 'omai ko eni e 'ū lipootí.

'Eiki Sea: Tongatapu 8 'oku te'eki ke u tali 'e au ho'o fakatonutonú. Pea ko u tui mahalo 'oku taimi ke tau ki'i manava. Mou me'a hake ke tau mālōlō ka tau toki hoko atu.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<001>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea - Lord Fakafanua

Fokotu'u 'Eiki Sea ki Tongatapu 7 & 'Eua 11 ke 'omai tohi 'ena fokotu'ú ki he Falé

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e 'ai pē ke taha pē 'etau tu'utu'uni ki he Hou'eiki Fakafofonga. 'A ia na'a ku kole kia 'Eua 11 ke 'omai 'ene tu'utu'uni 'ene fokotu'u fakakaukau ke 'omai tohi ki he Fale ni, pea ko ia ko e tu'utu'uni tatau pē 'e 'ave kia Tongatapu 7. Ko u fokotu'u ke 'omai tohi ke me'a ki ai e Hou'eiki Mēmipa.

Hou'eiki ko 'etau naunau...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki na'a ke 'uhinga ki he'eku fokotu'u hono 2 ke 'omai tohi pē mo ia? Ki he'eku fokotu'u ko ia ke fai'aki e *capacity building* ko ē *review* 'a e me'a.

'Eiki Sea: Me'a tatau pē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia mālō Sea.

'Eiki Sea: Koe'uhi 'oku lahi e longoa'a pea 'oku tau tāla'a he founa mo e fōtunga ho'o fokotu'u. Ko ia 'oku pau ange pē hono 'omai tohi ke tau me'a hangatonu ki ai.

Hou'eiki, ko e naunau eni 'oku tufa atu 'e he Kalake tākaki atu ki he'etau ngāue te u toki 'asenita'i ia ki 'apongipongi ke mou me'a ki ai 'anai. Pea hangē ko ia kuo hā atu pē he'etau 'asenita ko 'ene ngata ia 'a e 'u ngāue ko ia na'e lipooti mai mei he Komiti Kakato. Toe 'asenita 'e 3. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa kole atu ke tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole, kuo tau pālōti he me'a ko ia he 'Atita.

'Eiki Sea: 'Io.

Lord Tu'ilakepa: Mālō.

(*Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato – Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga*)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. 'Ikai ke tau toe fakalōloa ē koe'uhi ko 'etau taimi. Koe'uhi ko e 'u maama eni 'oku ulo mai, mou hokohoko mai pē.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i *house keeping* pē eni ia. Ko e fo'i lao ko ena ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ki'i hā?

Paula Piveni Piukala: Ko e ki'i fo'i lao ko ena ko ē he fika 2 he 'asenita na'e fakahoko mai 'e he taha ko ia ha'ana e fo'i lao ke toloi ko ā ia. Ko e 'uhinga pē ke fai mo tuku hake ia ki he tafa'aki kae mahino ko 'etau talanoa pē he lipooti ko ē mo e ki'i lipooti ko ē.

Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi (MOI) 2022/2023

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, me'a mai he me'a ko ia he taimi ni, tuku kia mautolu ke mau fakahokohoko atu e 'asenita, he 'oku 'osi mahino pē ia 'e 'ikai ke toe toloi 'a e me'a ko ia. Me'a mai Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e ki'i pōini pē ia 'e 2 'oku ou fie lave atu ai ki he fekau'aki mo e lipooti ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he lipooti lelei 'oku 'omai ke me'a ki ai e Feitu'ú na pea mo e Hou'eiki Mēmipa.

Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e MOI mo 'ene tefito'i fatongia he fefolau'aki vakapuna sivile pehē ki he Kautaha Fefolau'aki Vakapuna Sivile Fakatu'apule'anga he Pasifiki (PASO)

Ko e fie taki pē 'etau tokanga ki he peesi 18 pea mo e peesi 19 ki he ngaahi tefito'i fatongia 'a e potungāue. 'Oku kau ai foki 'a e fefolau'aki vakapuna sivile pea mo e Malini pea mo e Ngaahi Taulanga ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou fie lave atu ai au ia Sea. 'Oku fu'u tokanga 'aupito 'a e motu'a ni ki he malu pea mo e hao 'a e fefononga'aki kae tautautefito ki he folau vakapuna fakaloto fonua, pea pehē foki ki he folau tahi.

Ko e fakamolemole pē laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā, ki'i vakai hifo ki he peesi 38 - Va'a Fefolau'aki Vakapuna Sivile *bullet point* fika 2 'oku 'i ai 'a e fakalea ko eni. Ke toe alea'i fakafoki mai 'a e Kautaha Tokangaekina Malu e Fefolau'aki Vakapuna Sivile Fakatu'apule'anga he Pasifiki pē ko e PASO pea mo e ngaahi va'a fekau'aki.

Monū'ia foki 'a e fa'ahinga sēvesi ko eni 'a e *airline* 'e Sea mea'i pē ia 'e he Feitu'ú na pea mo e Hou'eiki Mēmipa, he 'oku ma'opo'opo pea maaui hono ngaahi lao pea mo hono ngaahi *manual* pea toki fai ai pē hono *update*. Pea 'oku muimui pau pē 'a e kau ngāue 'ikai ngata pē he 'eiki 'i he kapiteni he vakapuna pea pehē ki he kau ngāue 'i he *tarmac* pea mo e kau ngāue 'o e ...

<004>

Taimi: 1535-1540

Kapelieli Lanumata: ... kautaha ki he ngaahi *manual* ko eni. 'A ena ko ē meimei ko e angamaheni ko e, ko e mai pē *checklist* 'o, 'o muimui pau pē ki ai. Pea 'i ai foki e ki'i, na'e fakahoko fatongia foki e motu'a ni he *airline* he meimei ta'u 'e 7. Pea 'oku 'i ai pē ki'i 'ilo nounou ki he ngaahi fakahoko fatongia ko eni 'a e kautaha vakapuna.

Ko u ki'i tokanga pē au ki he ki he me'a ko eni 'oku lave mai ki ai e lipooti. Mahino foki kiate au ko e PASO mēmipa ai e kau mēmipa 'e toko 10 he Pasifiki pea 'oku meimei *host* ia 'e Vanuatu. Pē ko e toe alea'i fakafoki ko eni 'oku fakahā mai he lipooti pē ko e pē ko e, ke toe 'ai mai ange mu'a ha ki'i fakamatala fakaikiiki ki ai.

He 'oku hoha'a 'a e motu'a ni he 'oku 'osi fai pē 'a e fakatalanoa pea mo e ni'ihī ki he lahi 'a e, 'a e me'a 'oku ui ko e *non-compliance* pea 'oku, ki'i tuku atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke kātaki 'o lave mai he tafa'aki ko ia. Pē ko e toe fakafoki mai ko eni 'a e 'a e tokangaekina fengāue'aki pea mo e PASO na'e 'ikai ke toe fai ha fengāue'aki ia mo kinautolu ki mu'a pea toe fakafoki mai ko eni 'i he anga e fakalea, kae toki fakahoko atu kae toki faka'osi atu e me'a 'oku ou tokanga atu ki ai e motu'a ni mālō Sea.

Tali Pule'anga ki he kaveinga tokanga ki ai Tongatapu 10 fekau'aki mo e PASO

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea 'oku fakamālō heni he fehu'i ka ko e ko e PASO Sea ko e ko e fakanounou ia he *Pacific Aviation Safety Office*. Ko e 'ofisi ko eni Sea 'oku tu'u ia 'i Vanuatu pea 'oku ne cover katoa e ngaahi 'elia e Pasifiki fekau'aki pea mo e *safety* ki he fefolau'aki vakapuna.

Sea nau Mēmipa 'a Tonga ni ia ai 'a ia ko e, ko e kautaha ko eni 'oku 'oku 'i he malumalu ia 'a e ICAO pē ko e *Civil Aviation* fakamāmani lahi. Pea 'oku fiema'u 'aupito 'a e kautaha ia ko eni ke tu'u he Pasifiki ke kau hono tokanga'i mai ko ē mo Tonga ni.

Sea ko e hangē ko e lau ko e ko e *timeframe* 'o e lipooti ko eni Sea mei Siulai ia 'o e 2022 ki Sune 2023 'osi foki 'a Tonga ni ia 'o kau he kautaha he taimi ni Sea. Pea 'oku 'i ai e kau mataotao ia 'oku nau ha'u mei ai 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia ki he *safety* he *aviation* 'i Tonga ni. 'Oku lolotonga 'i Tonga ni mo e kau tangata 'oku 'ikai ke ngata pē he'enua ōmai 'o 'o 'atita'i 'a e potungāue he koe'uhí ko e ngaahi me'a fakalao, 'oku toe kau atu foki ki ai pea mo e Tonga *Airport Limited* mo e ngaahi feitu'u kehekehe pē 'oku kau 'a e kautaha ko eni he mahu'inga.

Sea mahalo ko e fehu'i ia 'oku 'oku faka'ofa'ofa 'aupito pea 'oku tonu ke mahino, toe foki 'a Tonga ni ia 'o ngāue'aki e kautaha ko eni Sea. Mālō.

Kapelieli Lanumata: Mālō fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he 'a e 'omai e tali mahino ko eni. He 'oku he 'oku 'i ai pē 'a e *concern* ia 'a e motu'a ni Sea ki he ki he palopalema ko ia na'e hoko 'i he 'i he'etau vakapuna fakalotofonua ko ia ngaahi mahina kuo maliu atu e Saapa (*Saab*). Pea 'oku lave'i pē 'oku kei fai e ngāue ki ai pea na'e 'osi me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o 'ai e komiti ke nau tokangaekina. Pea ko e lave'i pē foki ia he motu'a ni he 'oku, 'oku kau e Tafa'aki ko eni ko ē ko ē Fefolau'aki Sivile he malumalu 'o e potungāue ko eni.

Tokanga Tongatapu 10 tokosi'i hakotupu kakai e fonuá 'oku nau ako 'i he ngaahi mala'e fefolau'aki vakapuna

Pea ko u tokanga lahi ki he ki he tafa'aki ko eni hangē ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 1 'a e kamata ke toko si'i 'a e ni'ihī matiketika pea mo e ni'ihī 'oku nau ō 'o ako 'i he ngaahi mala'e ko eni. Fakafiefia 'a e, 'a e fatongia ko eni 'oku 'i he 'Eiki Minisitā pea mo'oni ai 'a e lau ko ē ko ē 'a e Ta'anga ko ē 'a Sofele ko e tenifa pē 'i hono tahi. Pea 'oku, 'oku, ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito hangē ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a e kaungā Fakafofonga mei Tongatapu 1. He 'oku lave'i he motu'a ni Sea 'oku toko si'i 'aupito 'a e ni'ihī hako tupu 'o e kakai e fonua pea mo e ngaahi faingamālie 'oku 'oatu kia kinautolu 'oku nau ō ako 'i he ngaahi mala'e ko eni.

Ko u fakamālō pē au ki he, ki he Palu *Aviation* 'oku kei 'i ai e ni'ihī 'ia kinautolu 'oku nau fakahoko e ako ko eni. 'Ikai ngata pē he ako ki he ki he pailate pea pehē foki ki he ako ki he 'enisinia vakapuna. Ka ko u tui ko e ngaahi mala'e eni 'oku tonu ke teke ki ai 'etau fānau ke nau ō 'o, 'o hoko atu ki ai e feinga ako 'i he kaha'u.

Kole ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ke ki'i fakaloloto'i Uafu 'i Afā

Sea ko e ki'i me'a faka'osi ko u fie lave ki ai ko u, ko u tokanga ki he me'a ko eni ki he uafu.
...

<005>

Taimi: 1540-1545

Kapelieli Lanumata: ... 'I ai foki e ki'i uafu 'i vāhenga Tongatapu 10 pea na'e tā tu'o lahi e kole 'e he kāingá, 'ikai ngata pe 'i Afā pea pehē foki ki 'Eueiki ke faiange hano ki'i fakaloloto'i e uafu. Pea fai e fakatalanoa ki he Poate Taulangá pea ko e mahino ko ē na'e 'omai meiate kinautolú 'oku toe foki kotoa pe e ngaahi malumalu pea mo e mafai kotoa ko iá ki he potungāue ko eni pea mo e Va'a ki he Maliní.

Ko e kole pe ki he Minisitā ke fakamanatu atu pe 'a e ki'i me'a na'e kole atu 'e he motu'á ni kae tautefito ki he uafu ko ē 'i Afā. Pea kapau pe 'oku faingatāmaki pea kole ā 'e au e kau toutai ko ē 'oku nau fa'a ō 'o toutai ta'efakalaó ke lī atu ā ha fo'i me'a ia he uafu kae fai mo 'alu e vaká ki 'olunga. He ko e palopalemá Sea 'oku 'ikai ke toe loloto e uafu pea 'ikai ke toe lava e vaká ia 'o ngāue'aki e taulangá he taimi 'oku mamaha ai e tahí. Ko e ki'i tokanga atu pe ia ki he tafa'aki ko iá.

'Oku lave'i 'e he motu'á ni ia 'oku ki'i lahi ange 'a e tokanga 'a e Hou'eiki Pule'angá ki he uafu ko ia 'o Ha'apai 13 kae 'ikai ke tokangaekina mai e kole 'a e motu'á ni pea mo e kole ko ia 'a e fōsoa 'a Ha'apai 12. Ka ko u fakamālō atu Sea he ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e kole ke fakaloloto'i uafu 'o Afā

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e kau Mēmipa e Fale Aleá. Sea na'e 'osi fai pe 'a e fokotu'utu'u ngāué ia ki he uafu ko eni ki hono tata fakaloloto' Sea. Ko e ki'i palopalema pe pea mo e potungāué ia ko e 'ikai ke 'i ai ha'amau barge. Mahalo 'oku mea'i pe 'e he Fakafofongá ia 'e fiema'u ha barge ia ke tu'u ai e excavator 'i loto tahi ke fai e tata ko eni.

Ka na'e faipe fakapōtalanoa ki he *Port Authority* pe 'e anga fēfē ha toe fakafoki mai 'a e barge ko eni ko ē 'a e *Port Authority* ke fai'aki e tata fakaloloto'. 'Oku kau pe ia he polokalama 'a e potungāué Sea pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ia ke mau ngāue fakataha pea mo ha ngaahi feitu'u 'o hangē ko e fanga ki'i uafu pehé ní ke fakalelei'i koe'uhí ko e kakai e fonuá Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Sea ko e lipooti ko eni 'oku 'i ai pe me'a mahu'inga 'e 2 'oku ou to'o meí he lipooti ko eni 'a e Minisitā. 'Uluakí Sea ko e me'a na'e lau ki ai 'a Ha'apai 12, 'a e feliuliaki 'a e 'eá. Sea ko e fu'u 'isiu ko eni fakamāmani lahi ia pea ko e meimei ko e folau kotoa pe 'a e Falé ni, 'i he fakataha ko ia 'a e Kominiueli. Pea hangē pe ko e COP 28 ko ena he ta'u kuo 'osí, ko e UNGA ko ia he ta'u kuo 'osí.

Ko e fakamamafa taha pe Sea fakamāmani lahi ko e ‘uhingá ko e *climate change* feliuliuaki ko ia ‘eá. ‘Oku hā ko eni ko ē he peesi 26 ko eni ‘i he lipootí, ‘a e mahu’inga ko ia e feliuliuaki e ‘ea. Ka u ki’i tu’u mai pē ki hē ki he fefononga’akí ka ‘oku *cover* katoa eni ia Sea kātoa, kātoa. Meimei mo’ui kotoa pe ‘a ha’a tangata Sea ko e feliuliuaki ia e ‘ea.

Ko e tokanga ko ē ‘a e motu’a ni ia Sea ko Tongá ni Sea ko e hoko pe ha fu’u mofuikē ‘i he *richter scale* ‘o 7 – 8 hangē pe ko ē ko e mo’unga afi na’e toki ‘osí, hangē pe ko ia ko ha fu’u afā *category* 5, tau toe holomui’aki ha ta’u ‘e 10 hotau fonuá. Ko ‘etau me’a ko ē ‘oku faí ko ‘etau *adapt*, tau feinga ke tau, ‘oku tau sio pe ki he feliuliuaki ‘a e ‘eá he taimi ní Sea. Ki he ngaahi ngoue kuo pulia atu mo e ngaahi maka ‘i tahi ‘alu hake mo ia mo e tahi he fōsoá ‘a eni na’e lave ki ai ‘a 12. Ko e ngaahi me’a kotoa ko ení Sea ko e fu’u me’a māmani lahi eni. ‘E toe hoko pe mo e *COP* he ta’u ni ko e me’a tatau pe ko e talanoa’i ē ki ai.

‘A ia ko e kole ko ē ki he Pule’angá he ‘ikai foki ke toe, ‘oku kei si’isi’i pe ‘a hotau kakai ‘oku ō ‘o ako ki he tafa’aki ko ení. Tautautefito ki he kau taukei mo e kau, kakai ‘oku *experience* pe ‘i he ngaahi ngāue takitaha ko eni hangē ko e *MOI*. Ko e ngaahi sikolasipi ke ‘oange kia nautolu ke nau ō ki he ngaahi me’a fo’ou ko ení. Ako ki he *environment*, fakasi’isi’i e *fossil fuels* ko eni ko ē ‘oku tau feinga ko ē ki ai ki he 2050 mo e ngaahi alā me’a pehē Sea.

He kapau ‘e ta’emahino ki ha taha ‘a e *climate change* ko e *climate change* eni e potungāue ko ē. Tanu hala ko e ...

<006>

Taimi: 1545-1550

Vaea Taione: ... uafu. Ko e feinga ha me’a ke tau *resilient* ke tau tu’uloa. Ko ‘etau me’a pe ia ‘oku faí Sea, ko ‘etau teuteu, teuteu ki he hā, teuteu ki he kaha’u. Fo’i afā pe ‘e taha ko ‘ene tō pe ‘i Tonga ni tau holomui, tau toe kamata fo’ou. Pea ‘ikai ke tau toe nofo tautolu Sea ‘o fakakaukau atu hangē ko e taimi ko ē ke tau ō *bargain* ‘aki ko tautolu ko e kau *victim* he na’e *victimize* tautolu ko e ‘uhinga ko ‘etau nofo, ‘ikai, pe ko ‘etau ō talanoa na’e *colonise* ‘ikai.

Ko ‘etau talanoa ko tautolu ko e kau ikuna talu ‘etau tupu hake heni mo e afā ‘oku tau kei mo’ui pe. Pea ‘oku ‘amusia tautolu ia ‘oku tau kei lava ‘ilo lelei e ‘a e anga e mo’ui heni he ko nautolu ko e ‘u fonua sivilaise, ka tō ha fu’u me’a pehē mate kātoa e ‘uhila foki ki he ngaahi kamata’anga. Lau ia ko e ko ē ‘a e politiki Sea ko e *survival is the fittest* pe. Pea ko u fakamālō lahi au ia ki he Minisitā ko eni hangē ‘oku ngali pehē ‘oku tu’u tokotaha mai ‘i he, ‘ikai. ‘Okuaa ma’u pe ‘alu ia Sea ‘a e faha’i hala fononga ko eni ko e lelei mo e kovi te ta ‘alu fakataha pe. Pea ‘e ‘ikai pe ke fai ha fo’i ai.

Sea ka ko e me’a pe ia ‘oku ou to’o mei heni ko e ua pe ki ai Sea ko e ngāue fakataha. Taimi ko e ‘oku tō ai e afā pea me’a ko e na’e toki ‘osi na’e hoko ki Tonga ni Sea, ko hoto fili ‘ota ia hoko ia ko hoto ‘ofa’anga. ‘Ikai ke toe, kaila mai e ‘api ko ‘e ē kaila mai e ‘api ko ‘e ē fakataha kātoa, toki hoko e ngaahi me’a lalahi ki he mo’ui pea tau toki taha leva ai Sea. Fu’u taimi pehē ni Sea tau tō mai ko eni ki he, taimi faingamālie ‘aupito tau toki mavahevahe leva ‘aki pe ngaahi tui kehekehe Sea. ‘A ia ‘oku hangē pe ia Sea ko ‘eku fakatātā ko eni ki he faka’osi ko ia he peesi 49 ko ia ‘a e lipooti ko eni. Ko e ngāue fakataha ia he fakatu’u he *summary* ko e ko ē ‘a e Minisitā fakamālō kātoa ki he ngaahi kupu fekau’aki.

‘I ai e *MEIDECC* mo e *NEMO* ka ko e hā sino mai ‘a e lipooti ko eni ha sino mai ia ‘e ia ‘i he Minisitā ko eni mo ‘ene ngāue ‘oku fai. Faka’osi ia ‘oku pehē Sea ko ‘etau teuteu ko e ko ē Sea ki he, hangē pe ko ē ‘a e *climate change* ia ko ha fu’u loea. *Win, win* pe ia mālohi, mālohi ma’u pe ia, ko hai ‘oku fo’i ko tautolu pe ia. Pea ‘oku pehē Sea ‘eku fakamālō ki he lipooti lahi lipooti lelei ko eni ‘oku ‘omai tau sio pe ki ai hotau fonua ni, ko e hā pe ki’i patiseti ‘oku ke fai ‘aki e ngāue ‘oku kei lava pe ‘o ngāue pe neongo ‘etau tefesiti, mālō ma’u faingamālie.

‘Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato kae ki’i lave atu ai pe ki he’etau ki he lipooti mahu’inga ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, Tongatapu 5 me’a mai.

Mahu’inga’ia Tongatapu 5 ke toe lelei ange taukei ‘enisia he MOI & ‘omai kau mataotao mei muli ke tokoni

‘Aisake Eke: ‘Io Sea, hangē pe ko e fakahoha’a ‘anenai ko ‘etau faka’amu pe ke tau sio ki ha’atau lukuluku fakakaukau ke tokoni ki he’etau ngāue ko eni. Ko e, ‘oku mahino ‘aupito pe ‘i he ngaahi tūkunga ko e ‘oku ‘i ai he taimi ni ‘a e fiema’u ke toe lelei ange e kau ngāue tautefito he taukei ‘enisia mo e hala. Ko u tui ko e founa vave taha pe ko e me’a pe ‘Eiki Minisitā ke ‘ai mai ha ngaahi *technical assistance* kau mataotao mei muli, Nu’usila mo ‘Aositelēlia ke ō mai ‘o tokoni ki he ‘Eiki Minisitā Potungāue kae ō e fānau ‘o fai e ako. Koe’uhi ka tau lava leva ‘o feinga’i, kae hokohoko atu e ngāue koe’uhi ke lava fakalelei’i e ngaahi me’a ko eni.

Tokanga ke toe maau ange ngaahi lekooti mo e fakamatala pa’anga ‘a e MOI

Ko e konga ko pe hono 2 Sea ko e peesi 28. Ko e taha foki ‘o e matā vaivai’anga na’e ‘asi mai he lipooti ko ē ‘Atita Seniale ko eni 21/22 pea ‘oku mahino ‘oku ai ‘ene felāve’i mo e hopo ko ē na’e fai ‘i he potungāue ko eni ko e ‘ikai ko ē ke maau e lekooti. Mahino foki ko e taha e palopalema ne ‘omai ko e taimi ko e na’e ha’u ai ngaahi fu’u loli ko ē ‘o mai ko ē ‘ave maka. Mai ko e maka mei he fu’u maka a ‘o ‘alu tanu hala ‘ikai ke maau e ‘u me’a ko ia. Pea ‘ikai ngata ai ko e ngaahi fo’i hala taki taha, ko e lekooti ko e mo e kaati ke ne lava ‘ilo pa’anga ‘e fiha ‘a e fo’i hala takitaha, ‘ikai ke ma’u ha me’a pehē ia maau ‘i loto.

Ka ko u ‘eke pe au ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ia ‘i heni he peesi 28 ‘oku ai e lau ai ‘oku ai e *internal audit* ko e, ko e ngaahi fu’u Potungāue Lalahi. Pe na’e ‘i ai ha’ane me’a ki ai pe ‘oku fēfē. Tau faka’amu pē pe ko e ke fakalakalaka e me’a ko eni he ko e taha eni e ‘uhinga na’e fai ai e hopo. Ka koe’uhi ko e fu’u pa’anga lahi foki ‘i he potungāue ko eni ‘a ia ko ‘ene fakamatala pa’anga ko ē ‘oku ‘omai ki he monomono. ‘Omai fakalukufua pe ia ka ko e ‘eke ko e fo’i hala a, b, c, d, fiha e mahu’inga e fo’i hala ko ia ‘ikai ma’u ia.

Koe’uhi ‘e mei ai te tau lava ko e ‘o fai e fakamaau ‘e tapatolu ko ē ‘o e langa ‘o ha ngāue

1. Ko e hā e taimi na’e lava ai?
2. Ko e hā e fakamole?
3. Ko e hā e ola?

‘Oku *quality* ko ē me’a ko ia Sea. ‘A ia ka ko u kole pe ki he Minisitā pe ‘oku ko e hā ‘ene vakai ki he tūkunga ko ia. He ko e me’a lahi ia ‘oku hoko na’e ’omai ‘i he ‘atita ko ē kuo ‘osi. Ka ‘oku ‘ikai ha lave ia ‘a e lipooti ko eni pea ko u tui ki he kaha’u ...

<007>

Taimi: 1550-1555

‘Aisake Eke: ... ‘oku mahu’inga ke fai hano tokangaekina ‘a e tafa’aki ko ia.

Ko e hoko ko e peesi 36, peesi 36 felāve’i heni pea mo e, ‘a ia ko e lave eni ki he ngāue ko eni ko ē ‘a e, ‘omai ‘a e ‘ū *scorecard* ko eni he ‘ū va’a kehekehe pea ‘oku kau e kupu ko eni felāve’i ko eni pea mo e *Aviation*.

Fehu’ia pe ‘oku fengāue’aki Palu *Aviaition* & Lulutai ki hono tokanga’i faka’enisinia ‘a e vakapunā & hoha’a ki he maamakamo ‘i Ha’atafu

‘Oku ‘i ai e ki’i fehu’i ai heni ‘oku ‘asi heni ‘osi fai ‘a hono seti, ’ū *certificate* ko ē ki he *air worthiness* pea kau ai mo e *certificate* ki he monomono ‘a e *aircraft maintenance*. ‘A ia ko e laiseni ko ē ‘oku ‘oange ‘a e *certificate* ke ne fai ‘a e ngaahi faka’enisinia ko ē ‘o e vakapuna. Pea ‘oku ‘asi heni e kongā ‘e ua. Konga ki he Lulutai pea ‘oku toe ‘i ai pe mo e *aircraft maintenance organization* ‘e taha ko e Palu *Aviation Service*. Ko ‘eku ki’i ‘eke pe ‘oku fengāue’aki ‘a e kautaha Palu *Aviation* ke nau fai ‘a e tokanga’i faka’enisinia ko ē ‘o e Lulutai pe ‘oku na kehekehe pe ‘oku ‘ikai ke, ‘oku, ko e kautaha kehe ia, ‘oku, pe ‘oku ngāue’aki pe ‘e he Lulutai ‘enau kau ‘enisinia pe ‘anautolu ia. ‘Oku ‘ikai ke nau fengāue’aki naua pea mo e kautaha ko eni ‘a e Palu *Aviation*. ‘A ia ko e ki’i fehu’i pe ia ‘i he tafa’aki ko ia Sea.

Ko e peesi 39 ‘oku lave ai koe’uhī ki he, ‘io kātaki he peesi pe ko ia ‘oku lave ai ‘i he peesi 36 ki he ngaahi ngāue ko eni ‘oku fai ko eni ki he Malini pea mo e ngaahi taulanga. Ko e taha e ngaahi me’a na’a ku ‘ohake ‘i he ‘a’ahi Fale Alea ko ē homau vāhenga. Ko e maamakamo ko ē ‘i Ha’atafu fuoloa ‘ene maumau. Pea na’a ku ‘osi lipooti mai koe’uhī ko e fa’a ‘i ai ha, ko e folau ko ē ‘a e kāinga mo e ngaahi folau ko ē ‘oku ha’u mei muli ke fai mo fokotu’u. Ka ko u vakai hifo ki he lipooti ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane lave ‘a’ana ki ai. Pea ko e kole atu pe ia koe’uhī pe kuo fai ha ngāue koe’uhī ko e *safety* ko ē ‘ū vaka. ‘Oku lava pe ‘a Hihifo ia ‘o fāfā ki tahi, ka ko e ‘uhinga eni ki he kaume’a kehe na ōmai ‘o si’i tūngia ai ‘o ‘ikai, ka ko e me’angāue ko eni ‘oku ‘osi ‘omai ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakahoko.

Ko e peesi 39 ki he 42 ‘oku ou fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā mahalo ko e potungāue eni ‘oku kamata ke nau ‘omai e ngaahi fakamatala pa’anga ‘i he tu’unga ‘oku laka kimu’a. ‘Oku ‘omai faka, ngaahi fa’afa’ahinga ko ē ‘o e fakamole. Pea ko u pehē ko e fo’i fakalakalaka ia heni, ko e toe pe eni ‘a e tonu mo e kakato. Ka ko u tui ko e, ka ko u faka’amu pe ke fakatokanga’i heni ‘a e lipooti ko eni Sea. Ka ko u tui ‘oku mahu’inga ia ka ko e laka ia kimu’a.

Kole ki he Pule’anga ke fakama’opo’opo fakamatala pa’anga MOI ki he kaha’ū & muimui ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue fakapa’anga

Ko e peesi ko eni felāve’i pea mo e peesi 45 ‘oku ‘asi ai ‘a e lisi ko ē ko e hā ‘a e ngaahi koloa ko ē ‘oku tauhi ko ē he potungāue. Ka ‘oku kau ‘a e kongā ko eni felāve’i mo e mahu’inga ‘o

e ngaahi ngāue lalahi *infrastructure* ‘a ia ‘oku mahino ‘oku kau ai e hala. Pa’anga ‘e 33.7 miliona ko u tui ‘oku fu’u si’isi’i ‘aupito e ki’i fika ia ko ē. Fu’u si’isi’i ‘aupito ē ia ki he mahu’inga ko ē ngaahi hala mo e ngaahi me’a kehekehe uafu mo e ngaahi me’a ma’u he fonua ni. Ko e taha foki eni ia he palopalema ko ē ‘oku fai ai ko ē ‘a e ta’efiemālie ‘a e ‘Atita ki he fakamatala pa’anga ko ē ‘a e Pule’anga koe’uhī ‘oku ‘ikai ke maau ‘a e tafa’aki ko eni. Ka ko u kole pe au ki he ‘Eiki Minisitā ko e ‘uhinga ke fakamā’opo’opo mai mu’a, sai pē ‘omai e fakamatala kae ‘omai ke kakato mo tonu ‘a e fakamatala ko eni ‘i he kaha’u.

Ko e konga foki ‘e taha Sea ‘oku ‘asi pe mo ia ia ‘i he peesi 39 felāve’i ko eni pea mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘i he me’a fakapa’anga. Na’a ku fanongo pe ‘aneafi ki he me’a ‘a e Minisitā ki he’ene ngaahi ngāue ko ē ‘oku tokoni ki he ngaahi, ki he, mo ‘ene fakahoko fatongia ko ē ki he kakai ‘o e fonua. Kau ia mo e me’a ko eni, ‘ene pehē na’e ha’u ‘a e tokotaha ‘o kole ‘ave ‘ene uta maka fakamo’ua, pea ne tali ai pe ‘e ia ‘io fakamo’ua kae toki totongi mai. Ka ko u fakahoha’a pe au he poini ko eni ‘oku ‘ikai ke, ko e tu’u ko ē Lao ko ē ki he Pa’anga kapau ‘oku ke fakamo’ua ‘uluaki ‘alu ma’u ha ngofua ia pea mei he Potungāue Pa’anga pea toki fai e me’a ko eni. Ko e ‘uhinga foki ke malu’i pe ‘o ‘etau ngāue.

Pea ko u tui ‘oku mahu’inga pe, sai pe fetokoni’aki kae ‘ai pe ‘i loto he ngāue’anga. Pea ko e fo’i me’a ia ‘oku ou fakatokanga’i ‘i he me’a ko ia, koe’uhī ‘oku ‘ikai ke ngofua ‘a e me’a. Koe’uhī kapau foki ‘e ngalo ‘e ‘alu ia pea ‘ikai ke toe totongi. ‘Oku lava ‘a Fale Pa’anga ‘o ‘ilo mai ko hai na’e ngāue fakamo’ua ke toe totongi mai. Ka ko e ‘uhinga pe he tu’utu’uni ngāue ko ia ke tau tokanga pē koe’uhī ke muimui ki he ngaahi me’a ko e malu’i ‘a e koloa ko ē ko ē ‘a e Pule’anga.

Tokanga ki he kaha’ú ke fakamatala fakaikiiki ngaahi ngāue na’e konitulekitoa ki tu’á

Ko e ki’i me’a faka’osi pe ia ‘oku ou lave ki ai he peesi 129 ki he 131...

<003>

Taimi: 1555-1600

'Aisake Eke: ... Ko e *appendix D* ko ē e me’a ko eni, felāve’i eni ia *appendix F* fakalahi *F*. Felāve’i eni ia mo ‘ene to’o mai e ngaahi ngāue kotoa pē na’e hanga ‘e he potungāue, *contract* na’a ne hanga ‘o ‘ave ki tu’a ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni. ‘A ia ko e lahi ‘aupito e ngaahi ngāue ko eni, kae talamai pē ia ko e hā ‘a e ngāue ke fai, hangē ko e talamai ko e fo’i hala ke ‘ai e ‘u faka’ilonga hala. ‘Omai mo e kautaha ko ē *contractor* ki ai ‘omai mo e fika *amount* pea ngata pē ia ai. Ka nau faka’amu au ia ke u sio hifo ki ai pē na’e fēfē hono fakahoko ‘o e ngāue ko eni.

‘Uluaki, na’e hā e taimi na’e ‘ai ai ke ‘osi ai e ngaahi ngāue ko eni, kau ai pē mo e monomono hala. Ko hono ua, ko e hā ‘a e fakamole ko ia na’e ‘i ai. Ko e me’a eni ia ko e fakamole na’e *tender* mai ki ai ko ia pē. Pea ko hono 3, ‘a e *quality* ko ia ‘a e ngāue. Fēfē ‘a e me’a ko ia na’a tau faka’amu ko ia ke ne fakahoko mai, ‘ikai ke ‘omai ha fakamatala pehē ia. Ko u tui pē ki he kaha’u ke fakalahi mai, koe’uhi te tau lava ‘o sio ai mo e ngaahi me’a ‘oku, ko e hā ‘a e me’a ‘oku tōnounou, mo ha ngaahi me’a ke fakalelei’i, koe’uhi kae taumu’a taha pē ke fakalakalaka ‘etau ngāue. Ko ia pē ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Tali 'Eiki Minisitā ki he ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai 'a Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'ú na, tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u fakamālō heni he ngaahi fakatokanga pea mo e ngaahi fale'i mei Tongatapu 5, koe'uhi ko e fakahoko fatongia 'a e Potungāue ni. Sea ko e ngaahi poini kehekehe eni 'e 8 pē 9 'oku 'omai Sea, ka te u feinga pē ke to'oto'o atu 'a e ngaahi me'a 'oku fekau'aki pea mo e potungāue ni, he 'oku fiema'u 'aupito ia ke mahino. Sea, ko e na'a tau kamata 'aki 'a e tohi uta 'a ia 'oku 'ikai ke 'asi mai 'a e tohi uta heni Sea. Sea, 'oku nga'unu 'a e Potungāue ia ke to'o 'a e 'u me'a ko ē fekau'aki pea mo e tohi uta pea mo e 'u lekooti pehē, ka tau foki mai ki ha *framework* 'o tau totongi 'a e kautaha 'aki 'a e *unit rate*.

Tau fakatātā 'aki eni. Kapau ko e fo'i hala ko ē 'oku valitaa'i, te tau totongi pē 'a e fo'i hala ko ia 'aki 'a e *square meter*. Sea ko hono faingofua eni Sea, ko 'etau ō atu pē 'o fua pea totongi. 'Ikai ke toe fai ha tohi uta, 'oku 'ikai ke toe fai ha fakafekiki he tohi uta pē na'e fai fakakū. Kae kimu'a ko ia he totongi Sea, kuo pau ke *check* ko e *quality assurance* pē ko e *quality control* na'e fai e ki'i fo'i ngāue ko ia. 'A ia ko e *unit rate* Sea 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he *square meter* pē ko e hā e *parameters* ko ē 'oku fai'aki 'a e ngāue ko ia pē ko e *cubic meter* 'o kapau ko ha uta maka.

Sea, 'oku lava 'e he potungāue ia 'o fakatalatala atu 'a e ngaahi palopalema na'e fou mai ai, pea 'e toe fakasi'isi'i ange ai ha fakafekiki 'o a'u ki falehopo hangē ko ia ko ē 'oku hoko 'i he taimi ni. 'A ia 'oku fakataha'i 'a e 'u me'a ia ko ia fakahū ki he *framework* 'o fakahū ki he Kapineti ke ne tali pea ko e founa ngāue ia. Fakamālō heni ki he Palēmia pea mo e Minisitā Pa'anga hono fa'u ha fōtunga ngāue founa ngāue ke fakasi'isi'i 'aki 'a e ngaahi me'a ko eni.

Sea fekau'aki ko ē mo e Palu *Aviation* Sea ko e mahalo te u lave pē ki he tefito'i fatongia 'o e potungāue ni. 'Oku mau nofo pē mautolu ia ki he tokanga'i e me'a fakalao *operation* ko ē 'a e ngaahi *operators* Sea 'i Tonga ni, 'oku 'ikai ke ma'u ai 'a e potungāue ni ia.

Ko e Malini Sea, na'e toki fakapa'anga 'e he *Asian Development Bank* 'a e ngaahi naunau ki he fefolau'aki vaka, kau ai 'a e ngaahi maama, kau ai katoa a'u ki Mineva Sea. 'A ia 'oku fai hono teuteu ke fetongi 'a e ngaahi maama ko ia 'oku mate ki Mineva pea 'oku 'amanaki ke fakahoko ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni.

Ko e *financial reporting* Sea 'oku mahu'inga 'aupito he 'oku hangē ko e *detail* ko ē me'a na'a ku lave ki ai 'anenai fekau'aki mo e tohi uta pē ko e ha e founa 'oku 'alu ki ai e potungāue ko e *framework* pē ko e hā. Sea ko e kamata eni ke mau fa'u mai ha fa'ahinga lipooti. Fakamālō heni ki he kau ngāue, ke lava ke ne 'omai katoa 'a e fakaikiiki pē ko hono *summarise* mai 'a e me'a 'oku mahu'inga ke lava ke tau sio ki ai ko e kakato ia 'a e fiema'u. 'E lava pē ia ke 'omai 'a e ngaahi lēkooti 'o kapau 'oku fu'u fiema'u 'e ha tokotaha ke sio ki he lēkooti 'a e Potungāue.

Ko e *Asset Management System* Sea ko e ngāue lahi ia 'oku mau lolotonga ngāue ki ai. 'Oku ai 'a e kautaha 'Aositelēlia 'oku nau ō mai ki Tonga ni nau o mai 'o savea'i katoa 'a e hala 'o Tonga ni. Pea 'oku 'i heni 'a e fu'u me'alele Sea, ko 'ene me'a pē 'ana 'oku fai ko e lele pē he hala ka ne *pick up* katoa 'e ia 'a e 'u me'a kotoa pē 'i he halapule'anga ko ia. ...

<004>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'I he taimi ko ē na'e 'i ai e kau savea ō tu'u mo e me'afaka'ata he halapule'anga 'e Sea, 'ikai ke toe fai ia he taimi ni. 'A ia ko e (*tulou*) 'a ia ko e ko e *asset* ko ia Sea 'oku tātaki kātōa ia fakataha pea mo hono *features* 'i he fakamuimui taha Sea.

'I he taimi tatau pē 'oku 'oku ngāue 'a e potungāue ki ha *database* pea 'oku *hire* mai 'a e tokotaha taukei 'aupito, ko e Tonga pē eni ke ne fakahoko hono fakama'opo'opo e *database*. 'Oku 'ikai ke ngata pē 'i he hala Pule'anga pea mo e me'a ko eni ko ē na'e lave ki ai e Fakafofonga. Fakafofonga mahalo ko e me'a ko ē he *asset management system* 'oku ngāue 'aupito e potungāue ki ai pea 'oku vave 'aupito ke lava ke tau ma'u 'a e *asset* kotoa 'o Tonga ni fekau'aki pea mo e halapule'anga, uafu pea mo e mala'evakapuna. Ko e 'amanaki ia ki he ta'u fo'ou lava ke tau sio ki ha fa'ahinga *system* pehē 'oku tonu ange pea mo maau ange hono lipooti mai ki he Fale ni.

Sea na'e lave 'a e motu'a ni 'aneafi fekau'aki pea mo e tanu hala pea mo e 'ofa pea mo e hā e ngaahi me'a 'oku 'amanaki ke fai Sea ko e, ko e kole foki ia Sea 'oku kole mei he uta maka 'e taha kae toki totongi ki he fu'u fo'i hala kakato. Pe ko e pe ko hai 'oku ne fai e kole ko ia Sea ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni ia 'e hala Sea 'o kapau ko e uta maka ko ia 'e 'ave ki ha hala Pule'anga Sea pē ko ha 'api 'a e Pule'anga pea 'oku 'asi pē ia 'i he lao. Ko 'ene fehalaaki 'a'ana ia Sea 'o kapau 'e 'ave ia ki he 'api 'o Semisi pē ko e 'ave ki ha me'a kehe.

Pea 'oku nofo ai 'a e potungāue 'aki 'a e fakakaukau ko ia, koloa pē ke ha'u 'a e kole ko ia ke fakahū mai 'oku *priority* pea 'oku fiema'u fakavavevave. Mahalo ko e me'a ia 'oku fiema'u 'aupito ke mahino 'aupito 'i he fakataha'anga ni Sea 'oku 'ikai 'i ai ha tu'utu'uni 'e hala 'i he taimi 'oku 'ave ai 'a e ngaahi kole ko eni. Ko e kole eni ia 'io ka 'oku 'ave ia ki he halapule'anga, pē 'e totongi pē 'e 'ikai ke totongi ko e me'a ia 'a e Pule'anga.

Sea ke u faka'osi 'aki pē 'a e hangē ko e me'a nau lave ki ai 'a e *detail* ko eni ko ē ki he *financial reporting* Sea. Hangē ko e ko e *Asset Management System* ko ē 'oku mau ngāue ki ai 'i he potungāue he taimi ni he 'ikai ke ngata pē te mau to'o kātōa mai e 'ū *asset* mīsini, halapule'anga, uafu mo e hā fua 'o fakamahu'inga'i. Pea te ne *produce* ai 'a e *works program* Sea. Ko e hā e *works program* ko ia, 'e lava ke tau fa'u 'aki ia ha founa ngāue ki hono monomono mīsini pē ko e halapule'anga Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'e 'Eua 11 ki'i fakamolemole ...

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole atu pē ē, ke ki'i tuku ki he 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai ke ki'i me'a mai. Ko u kole pē au ki he Feitu'u na he 'oku lahi pē he ngaahi taimi ia ke me'a e Feitu'u na.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai 'oku faka'ofa'ofa 'aupito pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Faipē me'a 'a e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Mou tui kote. Ta ko 'ene me'a mai 'a'ana ia ke tau liliu 'o Fale Alea, ka u ma'uhala au ē. Tau liliu 'o **Fale Alea**.

*(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea,
Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)*

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Lāunga'i Fakafofonga Tongatapu 4 'a e Fakafofonga Tongatapu 7

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e fakamālō atu pē 'i hono 'omai e ki'i momēniti ko eni ke u fakahoha'asi nounou mu'a 'a e Fale ni Sea.

'Oku 'i ai e tokanga e motu'a ni Sea ki he maau mo e ma'uma'uluta 'etau ngāué. Totonu pē ke fakahoko 'etau ngāué 'i he founa kuo 'osi felotoi 'a e Fale Alea pea tohi he tu'utu'uni ki ai ke tau fou ai. Pea mo'oni pē ia 'oku 'i ai e ngaahi kehekehe pau pē ke hoko e me'a ia ko ia mei he to'utangata ki he to'utangata. Ka 'oku totonu ke tau ma'u 'a e 'ulungaanga talangofua ki he tu'utu'uni. Kehekehe hotau 'ulungaanga Sea ka 'oku totonu ke tau tukupā ke tau muimui 'i he Tohi Tu'utu'uni.

Pea 'i he 'ene pehē Sea 'oku ou kole fakamolemole pē au ka ko u loto ke fakamamafa'i eni 'oku 'oatu pē 'a e lāunga fekau'aki mo e tō'onga ko eni 'o Tongatapu 7. Ko e lea na'a ne fakahoko 'i he Fale ni Sea 'o lau ko 'etau ngāue ia, 'oku 'ikai ke u lava 'o fakahoko atu 'oku matu'aki ta'efaka'apa'apa ia. Ko hono fakakalasi 'etau ngāué 'oku 'i he tu'unga ko ia, ko 'etau me'a ia 'oku fai 'i he Fale ko eni 'oku matu'aki ta'efaka'apa'apa. Kuo a'u mai e fetu'utaki kiate au mahalo 'oku tau hamumu 'i he anga 'etau feme'a'akí ka 'oku ongo atu ia ki he kakai. Pea 'oku 'oatu ...

<005>

Taimi: 1605-1610

Mateni Tapueluelu: ... pē lāunga ko iá Sea ke fakapapau'i 'oku tau toe tokanga ange ki he founa 'oku tau fakahoko ai 'etau fakakaukau 'i he Falé ni pea tatau pe 'a lotó ni mo tu'a. Anga'aki 'e he Fakafofonga ko eni Sea 'a e me'a ko e lea fakamana, ha'u 'o lea fakamana mai au 'i tu'a. Fai ki he kakai kehekehe ka ko u pehē ke tukunoa'i ia.

Ka ko u tokanga atu Sea ki he ma'uma'uluta 'o e feme'a'aki 'i he Falé ni he ko e me'a ia 'oku ongo ki tu'á. Vakai mai e kakai e fonuá, sio ma'olunga mai ki he Fale Aleá ko e feitu'u eni 'oku ngata ai 'a e tangí, 'a e laó pea mo e fakamā'opo'opo 'o e fonuá ni. 'Oku fakahoko 'e he Fale Aleá 'a e ngāue 'oku natula *oversight* pe 'okú ne vakai fakalukufua 'o kau pe ai 'a e fua fatongia 'a e Kapineta 'Eiki Sea. Pea 'oku tonu ke tau tā atu 'a e sipinga 'oku tau fakahoko 'a e fatongia ko iá 'i he founa 'oku maau pe Sea. Tau vilitaki pe ka 'oku faka'apa'apa pē. Pea ko e 'uhinga ia e fakahoha'á Sea, pukepuke mai kitautolu he founa 'oku tau fakahoko fatongia ai 'Eiki Sea.

'Oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku ou faikehekehe ai mo e Pule'angá ka 'oku fiema'u pe ke faka'apa'apa. Pea 'i he'eku ngaahi tui fakafo'ituitui ka 'oku fiema'u pe ke faka'apa'apa. Ko e konga ia 'o e 'ofá 'oku pau ke tau fefaka'apa'apa'aki Sea. Pea ko e ki'i fakahoha'a ia 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea mo e fokotu'u atu ke tukuhifo pe ki he Komiti *Privilege* ke fai ha vakai ki

ai. Na'a tuku atu eni he *hansard* pea *quote* ia 'i tu'a. Ko e ki'i fokotu'u atu pe ia Sea mālō 'aupito.

Eiki Sea: Mālō Tongatapu 4 'oku fakatokanga'i ho'o lāungá ka te u tuku atu e faingamālie kia Tongatapu 7 ke 'omai ha'ane tali ki he tukuaki'i ko ení mo ha faingamālie ke fakafoki ho'o me'a 'oku tukuaki'i koe na'e fakahoko hetau fakataha ko ē ki mu'a.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fiema'u pe au ke fakama'ala'ala mai ko e hā 'eku lea 'oku 'uhinga ai e lāungá.

Mateni Tapueluelu: ... Pea 'oku 'ikai ke u loto au ke u hanga 'o *repeat* e lea ko ení ke 'alu ki tu'a. Ka 'e lava pe ke u *off* ē ka u ...

Paula Piveni Piukala: Ka 'e anga fēfē ke tau *function* kapau ko e 'atunga ia. Tuku e fie mā'oni'oni ia Sea. He na'e 'ohofi 'e he Fakafofonga ko ení e Minisitā *MOI* 'i tu'a hē, 'ikai hē.

Mateni Tapueluelu: Sea me'a ē ko u ...

Paula Piveni Piukala: Tuku e 'ai ia ke pehē 'oku mā'oni'oni. Lea mai ia he me'a ko u lea atú ka u tali au. He ko e me'a mo'oni pe ia na'á ku lea'aki 'e au.

Tukuhifo lāunga'i 'o Tongatapu 7 ki he Komiti Tu'uma'u Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea

Eiki Sea: *Ok*, mahino Hou'eiki. Te u tukuhifo e me'a ko ení 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 4 ke toki vakai'i he Komiti *Privilege* pe na'e 'i ai ha maumau pe 'ikai.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Eiki Sea: Pea toki fakafoki mai ki he Falé ni. Hou'eiki ko e ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e, ko ho 'uhingá ke ke tukuhifo pē lea 'eá. 'Oku te'eki ke ne 'omai 'e ia ko e hā e tefito'i leá.

Eiki Sea: Tongatapu 7 na'á ku 'osi tu'utu'uni ki he me'a ko ení. Ko e lāunga na'e 'omai ngutu ko eni 'e Tongatapu 4 'e toki vakai'i he Komiti *Privilege* pe na'e 'i ai ha maumau pe 'ikai pea 'e makatu'unga ai 'etau feme'a'akí. Ko e *folder* lanumata ko ē na'e tufa atú Hou'eiki 'oku 'i ai e naunau fo'ou 'oku tufa atu 'e toki tānaki atu ki he 'asenita 'apongipongí ke mou me'a hake ki ai.

Kelesi

Toloi e Falé ki he 10, mou me'a hake ke tau kelesi.

<006>